

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI
SOSYOLOJİ BİLİM DALI**

**MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİNDE BİR KIRILMA
NOKTASI OLARAK 28 ŞUBAT SÜRECİ**

NACİYE BAKIRTAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
PROF.DR. MAHMUT HAKKI AKIN**

KONYA-2021

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	--

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Naciye BAKIRTAŞ		
	Numarası	18810301015		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Sosyoloji Ana Bilim Dalı/Sosyoloji Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tezin Adı	MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİNDE BİR KIRILMA NOKTASI OLARAK 28 ŞUBAT SÜRECİ		

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Naciye BAKIRTAŞ

İmzası

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Naciye BAKIRTAŞ		
	Numarası	18810301015		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Sosyoloji Ana Bilim Dalı/ Sosyoloji Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mahmut Hakkı AKIN		
	Tezin Adı	MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİNDE BİR KIRILMA NOKTASI OLARAK 28 ŞUBAT SÜRECİ		

ÖZET

Bu çalışmada, Türkiye’de İslami hareketin siyasi temsilinde önemli bir yere sahip Milli Görüş Hareketi’nin 28 Şubat süreci ile birlikte geçirdiği değişimin irdelenmesi amaçlanmıştır, bu amaç etrafında Milli Görüş Hareketinin tarihsel gelişim seyri betimlenerek 28 Şubat süreci öncesi ve sonrası parti deneyimleri karşılaştırılmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde Milli Görüş siyasi hareketinin temel dinamikleri tanımlanmış, bu oluşuma zemin hazırlayan süreç Osmanlı ve Türkiye modernleşmesi çerçevesinde kronolojik olarak anlatılmıştır. Milli Görüş’ün doğuşunda, diğer Türk İslamcı oluşumlarda olduğu gibi, Cumhuriyet modernleşmesi ile birlikte kamusal alanda varlık hakkı elinden alınan dindarların öz kimlik ve demokrasi arayışı fikri etkindir. Türkiye siyasetinin gelişim seyri dahilinde Milli Görüş’ün parti deneyimleri, ideolojik esasları temel alınarak incelenmiş, askeri darbelerin Milli Görüş üzerinde etkisi ve parti kapatma kararları tartışılmıştır. Ardından Refah Partisi, 28 Şubat öncesinde yaşamaya başladığı ideolojik değişim ve kitleselleşme deneyimi ışığında tanımlanmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde, 28 Şubat sürecinin gelişimi ve kamusal alanda yarattığı genel özgürlük kaybı tartışılmıştır. Ardından Milli Görüş’ün 28 Şubat öncesi ve sonrası parti deneyimleri siyasi kronolojiye dayanılarak incelenmiş, Refah Partisi ve Fazilet Partisi program ve söylemleri karşılaştırılarak 1994 ve 1999 yılları arasında seçim sonuçlarına yer verilmiştir. Böylece Fazilet Partisi sonrasında yaşanan yol ayrımı üzerinde 28 Şubat sürecinin etkisi tartışılmıştır. 28 Şubat sonrasında Milli Görüş deneyiminde, aktif muhalefetin yerini sistemle uzlaşma çabası alırken Batı karşıtı tutumun yerini küreselleşme taraftarlığı, Avrupa Birliği ile iş birliği fikri almıştır. Fazilet Partisinin kapatılmasının ardından, bu süreç içinde yaşanan kırılma neticesinde gelenekçiler ve yenilikçiler tarafından farklı siyasi partiler kurulmuş ve Milli Görüş Hareketi tarihinde ilk siyasi ayrılık yaşanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Milli Görüş Hareketi, 28 Şubat Süreci, Fazilet Partisi, Refah Partisi, İslamcılık

	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	
---	--	---

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Naciye BAKIRTAŞ		
	Student Number	18810301015		
	Department	Sociology/Sociology		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	x	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Mahmut Hakkı AKIN		
	Title of the Thesis/Dissertation	FEBRUARY 28 PROCESS AS A BREAKING POINT IN THE MOVEMENT OF NATIONAL IDEA		

ABSTRACT

In this study, it is aimed to examine the change that the Movement of National Idea which has an important place in the political representation of the Islamic movement in Turkey, went through with the 28 February process, the historical development of the Movement of National Idea was described and the party experiences before and after the 28 February process were compared. In the first part of the study, the basic dynamics of the National Idea political movement were defined, and the process that laid the groundwork for this formation was explained chronologically within the framework of Ottoman and Turkish modernization. In the birth of National Idea, as in other Turkish Islamist formations, the idea of religious people's search for self-identity and democracy, whose right to exist in the public sphere was taken away with the modernization of the Republic, was active. The party experiences of National Idea within the course of the development of Turkish politics were analyzed on the basis of its ideological principles, and the effects of military coups on National Idea and the decision to close the party were discussed. Then, the Refah Party was defined in the light of the experience of ideological change and massification that it started to experience before February 28. In the second part of the study, the development of the February 28 process and the general loss of freedom in the public sphere are discussed. Then, the party experiences of National Idea before and after February 28 were analyzed based on political chronology, the programs and discourses of the Refah Party and Fazilet Party were compared and the election results between 1994 and 1999 were included. Thus, the effect of the February 28 process on the crossroads experienced after the Virtue Party was discussed. In the experience of National Idea after February 28, while the active opposition was replaced by an effort to reconcile with the system, the anti-Western attitude was replaced by the pro-globalization and the idea of cooperation with the European Union. After the closure of the Fazilet Party, different political parties were established by traditionalists and innovators as a result of the break in this process, and the first political separation in the history of the Movement of National Idea was experienced.

Keywords: Movement of National Idea, February 28 Process, Fazilet Party, Refah Party, Islamism

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
TABLolar VE ŞEKİLLER LİSTESİ	viii
KISALTMALAR LİSTESİ	ix
ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR.....	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MİLLİ NİZAM PARTİSİ'NDEN REFAH PARTİSİ'NE MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ

1.1. Milli Görüş Siyasi Hareketi	4
1.2. Milli Görüş Hareketinin Arka Planı: Öz kimlik ve Demokrasi Arayışı	6
1.3. Milli Görüş'ün Doğuşu	11
1.4. Milli Görüş Partileri	13
1.4.1. Milli Nizam Partisi ve İdeolojik Esasları	13
1.4.2. 12 Mart 1971 Askeri Muhtırası ve Milli Nizam Partisi'nin Kapatılması	16
1.4.3. Milli Selamet Partisi ve İdeolojik Esasları	18
1.4.4. Koalisyonlar Dönemi ve MSP	19
1.4.5. 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi ve Milli Selamet Partisi'nin Kapatılması	24
1.4.6. Refah Partisi	25
1.4.3. İdeolojik Değişim ve Kitleleşme	28
1.4.5. Adil Ekonomik Düzen	30
1.4.6. İslam Birliği ve D-8	32

İKİNCİ BÖLÜM

28 ŞUBAT SÜRECİ: REFAH PARTİSİ VE FAZİLET PARTİSİ

2.1. 1994 Yerel Seçimleri	34
2.2. 1995 Genel Seçimleri	36
2.3. 28 Şubat Sürecine Götüren Gelişmeler: REFAH-YOL Hükümeti	40

2.4. 28 Şubat 1997	42
2.5. Refah Partisi'nin Kapatılması	46
2.6. 28 Şubat'ın Ardından	48
2.7. İmam Hatipler, Üniversiteler ve Katsayı Sorunu	51
2.8. Başörtüsü Sorunu	53
2.9. Fazilet Partisi	54
2.9.1. İdeolojik Esaslar "Milli Görüş Çizgisinde Değişim"	54
2.9.1.1. Ekonomi	57
2.9.1.2. Dış İlişkiler	57
2.9.1.3. Demokrasi Vurgusu	59
2.9.2. 1999 Genel ve Yerel Seçimleri	60
2.9.3. Türban Krizi ve Birinci Olağan Büyük Kongre "Yol Ayrımı"	67
2.9.4. Fazilet Partisi'nin Kapatılması	68
2.10. Milli Görüş'e Dönüş "Saadet Partisi"	70
2.11. Milli Görüş Gömleğini Çıkarmak: Adalet ve Kalkınma Partisi	71
2.12. 3 Kasım 2002 Seçimleri	74
SONUÇ	76
KAYNAKÇA	79

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1.1: 1973 Genel Seçimleri Sonuçları.....	20
Tablo 1.2. 1977 Genel Seçimleri Sonuçları.....	22
Tablo 1.3. 1991 Genel Seçimleri Sonuçları.....	27
Tablo 2.1. 1994 Yerel Seçimleri Sonuçları	34
Tablo 2.2. 1994 Seçimleri RP'nin Kazandığı Büyükşehir Belediyeleri ve Başkanları	35
Tablo 2.3. 1995 Genel Seçimleri	37
Tablo 2.4. 1995 Genel Seçimleri İller Bazında Seçim Sonuçları	37
Tablo 2.5. RP ve FP Temel Karakterleri Karşılaştırılması	56
Tablo 2.6. 1999 Genel Seçimleri	61
Tablo 2.7. 1999 Genel Seçimleri İller Bazında Seçim Sonuçları	62
Tablo 2.8. MHP Genel Seçim Oy Oranı Yüzdeleri	74
Tablo 2.9. 1999 Yerel Seçimleri Sonuçları	66
Tablo 2.10. 2002 Genel Seçimleri Sonuçları.....	74

ŞEKİLLER LİSTESİ

2.1. Refah Partisi ve Fazilet Partisi Genel Seçim Oy Oranları	61
2.2. Refah Partisi ve Fazilet Partisi Yerel Seçim Oy Oranları.....	66

KISALTMALAR LİSTESİ

AB.	Avrupa Birliği
ABD.	Amerika Birleşik Devletleri
AİHM.	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
Ak Parti.	Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP.	Anavatan Partisi
AP.	Adalet Partisi
CGP.	Cumhuriyetçi Güven Partisi
CHP.	Cumhuriyet Halk Partisi
DP.	Demokrat Parti
DYP.	Doğru Yol Partisi
FP.	Fazilet Partisi
MGH.	Milli Görüş Hareketi
MGK.	Milli Güvenlik Kurulu
MHP.	Milliyetçi Hareket Partisi
MNP.	Milli Nizam Partisi
MSP.	Milli Selamet Partisi
MÜSİAD.	Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği
RP.	Refah Partisi
SP.	Saadet Partisi
STK.	Sivil Toplum Kuruluşu
TOBB.	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

28 Şubat Süreci, yaşayanlarda derin izler bırakmış, üzerinden yaklaşık 25 yıl geçmiş olmasına rağmen toplumsal hafızamızda tazeliğini korumuştur. Zira Türkiye sosyolojisini siyasi, ekonomik, uluslararası pek çok alanda etkilemiş olmakla beraber sürecin ortaya çıkardığı gerilim ve kırılmalar ülkenin geleceğini şekillendirecek siyasi aktörleri de üretmiştir. Bu darbe ile doğrudan hedef alınan Milli Görüş Hareketi içerisinde yaşanan kırılmanın dinamiklerini ve taraflarını okumak Türkiye yakın tarihini anlamayı kolaylaştıracaktır. Toplumların bugününü anlamak ancak geçmişlerini okumakla mümkündür. Öğrenilmeden yaşanan maziden herhangi bir atı beklemek anlamsız olacaktır. Bu çalışma bugünümüzü anlama çabası neticesinde ortaya çıkmıştır.

Bir şükran borcu olarak, eğitim hayatım boyunca destekleriyle bir an olsun yalnız bırakmayan, pes ettiğim her noktada umut veren, yol gösteren tüm hocalarıma ve özellikle hocam ve danışmanım Prof. Dr. Mahmut Hakkı AKIN'a anlayışı ve sabrı için gönülden teşekkürlerimi sunuyorum.

Yine bu süreçte her kararsızlığım, her umutsuzluğumda yoluma ışık olan, manevi destekleriyle beni ayakta tutan, bu yolda birlikte yürüdüğüm dostlarım; Havva Nur KELEŞ, Kübra VURUCU, Büşra POSTALLI, Eda KAPLAN, Gizem Ayşe AKÇAY, Meryem Sümeyye ÖZBAYRAK ve Sena TAŞCI'ya da minnettarım. Hepsine sonsuz teşekkür ederim. Ayrıca hayatım boyunca her kararımda benimle olan, varlıklarıyla beni ayakta tutan, bu tezin oluşma aşamasında büyük sabır ve anlayış gösteren sevgili aileme bir teşekkürü borç bilirim.

GİRİŞ

Türk siyasi tarihinde toplum, Osmanlı reformculuğu ile başlayıp Cumhuriyet modernleşmesi ile süregelen yıllar boyunca medeni toplumlar seviyesine yükseltmek arzusuyla, yeniden var edilmeye çalışılmıştır. Ancak bu yeni ulusal kimliğin inşası süresince toplum, geleneksel yaşam biçimlerinden, değerlerinden, dini-kültürel kimliğinden koparılmaya çalışılmış ve uzun yıllar toplumun tarihine ve yaşayışına kaynaklık etmiş, toplumsal hafızayla bütünleşmiş bu yapıların değiştirilmesi kolay olmamıştır. Kemalist devlet elitinin yönettiği bu zorunlu değişim, toplumu bir çelişkiye sürüklemiş, nihayetinde bu çelişki bir öz kimlik arayışını doğurmuştur. Bir İslâmcı hareket olarak Milli Görüş, uzun yıllar baskılanmış bu zihniyetin, öz kimlik arayışının bir dışavurumudur. Hareketin amacı ve vaadi; halka mahrum bırakıldığı haklarını ve öz kimliklerinin itibarını iade ederek adil bir düzen sunmak, toplumun hafızasıyla çatışmak yerine barışmasını sağlamaktır. Müslüman kimliğin siyasallaşması ve kamusal alanda görünürlük kazanması Milli Görüş Hareketi'nin en mühim gayesidir. Bu yoksunluk tecrübesi sayesinde kısa sürede kitleleri etkilemiş ve toplumsal karşılığı olmuştur.

İslami kimliğin temsili noktasında bir araç olarak siyasetin önemini vurgulayan Erbakan, önce 1969 yılında “Bağımsızlar Hareketi” ile birlikte bu oluşumun temellerini atmış, daha sonra partileşme yoluna giderek 1970’te Milli Nizam Partisi’ni kurmuştur. Milli Nizam Partisi 1971’de laiklik ilkesi için tehdit oluşturduğu gerekçesiyle, ardından 1972’de Milli Görüş’ün devamı olarak kurulan Milli Selamet Partisi de, 1980 darbesi ertesinde siyasi partilerle birlikte kapatılmıştır. 1983’te Refah Partisi ile yeniden siyaset sahnesine çıkan Milli Görüş 1994 ve 1995 seçimlerinde önemli bir oy artışı yaşamış ve iktidara ortak olmuştur. Bu başarıyla birlikte Türkiye devlet eliti nazarında etkin bir tehdit oluşturmaya başlamış ve 28 Şubat sürecinde Refah Partisi’ne iktidardan el çektilirilmiş ardından “irtica ile mücadele” gerekçesi ile Refah Partisi de kapatılmıştır.

28 Şubat, doğrudan Milli Görüş’ün hedef alındığı bir darbedir. Dolayısıyla hareket üzerinde ciddi etkiler bırakmış, fikir ayrılıklarını derinleştirmiş ve Milli Görüş bünyesinde bir bölünmenin zeminini hazırlamıştır. Hareket fikri anlamda,

Gelenekçiler ve Yenilikçiler olarak ikiye ayrılmış, darbe sonrası kurulan Fazilet Partisi de aynı gerekçeler ile kapatıldıktan sonra Yenilikçiler yolları ayırmak, “Milli Görüş gömleğini çıkarmak” kararı almışlardır. Yenilikçiler nazarında; bu siyaset yapma biçiminin başarıya ulaşamayacağı, 28 Şubat darbesi ile tescillenmiştir. Gelenekçiler Recai Kutan başkanlığında 2001’de Saadet Partisi’ni kurmuş, Yenilikçiler ise Recep Tayyip Erdoğan başkanlığında Adalet ve Kalkınma Partisi’ni kurmuştur. AK Parti, söylemlerini İslamcı çerçeveden çıkartıp demokrasi ve insan haklarına yoğunlaştırmış, laiklik meselesine yeni bir yön vermiş ve merkez laik zihniyeti reddetmek yerine makul bir eleştirisini yapmakla yetinmiş, uluslararası politika ve ekonomi de farklı bir yol izleme kararı almış ve küresel kapitalist sermayeye kapılarını açmıştır.

Türkiye’nin 1980 sonrasında toplumsal ve siyasal anlamda yaşadığı değişimi anlamak için, 28 Şubat sürecinin etkisiyle birlikte Milli Görüş Hareketi’nin Fazilet Partisi deneyimini analiz etmek elzemdir. Bu çalışmada; Milli Görüş Hareketinin temel söylemleri ve tarihsel gelişimi ışığında 28 Şubat sürecinin hareket üzerinde nasıl bir etki bıraktığı, darbenin hemen sonrasında, bölünmenin ise hemen öncesinde yaşanan Fazilet Partisi deneyimi ışığında fikri ayrışmaların niteliği ve kaynakları, bu kırılma üzerinde darbenin etkisi tartışılacaktır.

Çalışmanın temel varsayımı; Milli Görüş Hareketi’nin temel karakteristikleri üzerinden 1980 sonlarında girdiği değişim sürecinin 28 Şubat süreciyle birlikte pekiştiği ve hareket içerisinde bir kırılmayı desteklediğidir. Çalışmanın araştırma sorusu şudur; “28 Şubat süreci öncesi ve sonrasında Milli Görüş Hareketi siyasi partilerinin siyaset yapma biçimlerinde neler değişmiştir? Bu temel problemin etrafında Milli Görüş Hareketi siyasi partilerinin 28 Şubat sürecine kadar izlediği siyasi, ekonomik ve uluslararası politikaları ve söylemlerinin ve Batıya karşı tutumunun, 28 Şubat süreci sonrasında ne yönde değiştiği ve nasıl bir farklılık taşıdığı çalışmanın alt problemleri olarak belirlenmiştir. Çalışma verilerinin oluşturulmasında doküman incelenmesinin yanı sıra dönemin önde gelen medya organlarının haber ve yorumlarından, Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanaklarından ve TÜİK Türkiye Genel ve Yerel Seçim istatistiklerinden faydalanılmış ve ikincil kaynaklardan elde edilen verinin derlenmesi ve analitik bir yorumlamaya tabi tutulması yoluyla tezin

temel varsayımı irdelenmiştir. Çalışmanın sınırlılıkları, Milli Görüş Hareketi siyasi partileri ve Türkiye siyasi darbeler tarihinde 28 Şubat süreci olup, odak noktası; 28 Şubat öncesi ve sonrası Milli Görüş siyasi parti deneyimlerinden Refah Partisi ve Fazilet Partisi siyasetidir. Dönemin diğer siyasal ve İslamcı oluşumları konuya dahil edilmemiş olup, Milli Görüş Hareketi öncesi Türk siyaseti de ancak bu siyasal oluşumun zemini oluşturması bağlamında ele alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MİLLÎ NİZAM PARTİSİ'NDEN REFAH PARTİSİ'NE MİLLÎ GÖRÜŞ HAREKETİ

1.1. Milli Görüş Siyasi Hareketi

Milli Görüş Hareketi, Türkiye’de var olan Çağdaş İslami Akımlardan birisi, Müslüman unsurun varoluş mücadelesinin, öz kimlik ve hak arayışının bir sonucudur. Türkiye’de Müslüman kimliğinin yanı sıra tüm dünya Müslümanlarının temsili ve İslami değerler temelinde yeni bir düzenin kurulması için örgütlenmiş bir oluşumdur. Prof. Dr. Necmettin Erbakan tarafından kurulan Milli Görüş Hareketi 1960’lı yılların sonunda (1969) Türkiye’de Bağımsızlar Hareketi olarak bilinen bir girişimle ortaya çıkmış, İslami mücadelede siyaset yapmayı cihad etmekle eşdeğer görmüş ve parti metodunu benimsemiştir. Yeni bir model olarak “Adil Düzen” tezini ortaya koymuş, hedef olarak “Yeni Bir Dünya”, “Yeniden Büyük Türkiye” ve “Yaşanabilir Bir Türkiye” ideallerini belirlemiş, siyasal ıslahatçı bir İslami harekettir (Tuğrul, 2019:15). Tuğrul’un ifadesinde belirttiği üzere; Milli Görüş’ün siyasal ıslahatçılığı, Batı eleştirisi ve karşıtlığı temelinde kurgulanmıştır. Milli Görüş mücadelesinin karşı odağı “Emperyalist ve Siyonist Batı”dır. Hak ve batıl mücadelesi, Milli Görüş ve Siyonizm arasında konumlandırılmıştır. Siyonizm’in amentüsünde; İsrail milletinin diğer insanlardan üstün yaratıldığı, insanlığın geri kalanının da onlara köle olarak yaratıldığı inancı mevcuttur. Bu yalnızca fikirde kalmamış, eyleme geçmiştir. Dünya üzerinde pek çok kuruluş Siyonistlerin kontrolündedir, Dolayısıyla dünya düzeni onların “Ya öleceksiniz ya da kölemiz olacaksınız” zihniyeti temelinde kurulmuştur. Bugün Irak’ta, Filistin’de ve Afganistan’da yapılan şey budur. Günümüzün batıl düzeni İslamiyet ile inşa edilen hakka dayalı sistemi yok etmek istemektedir, zira emperyalizm ve siyonizm temelde hakkı üstün tutan ve sömürüye müsaade etmeyen İslam’ı kendilerine engel olarak görmektedir. Öyleyse yapılması icap eden husus, bütün insanlığa saadet getirmek için çok büyük gayretle çalışmak ve bu zihniyeti ıslah etmektir (Erbakan, 2013:238).

Erbakan için esas gaye, yalnızca Müslümanların değil, tüm insanlığın mutluluğunu sağlamaktır. Erbakan, Batı eleştirisi ile birlikte İslam medeniyetinin üstünlüğünü vurgulamayı ihmal etmez. Zira ıslah için Müslümanların özgüvene ihtiyacı vardır (Tuğrul, 2019:63-64). Bu noktada Erbakan, Batının, bugün sayesinde güçlendiği ilimleri ve medeniyet esaslarını İslam’dan ve Müslümanlardan devşirdiğini ve İslam medeniyetinin üstünlüğünü vurgular. İlimin sahibi Müslümanlardır, Batılı olarak kabul edilen astronomi, tıp, tarih, coğrafya, fizik gibi pek çok ilmin esasında Müslümanlar tarafından kurulduğunu veya Müslümanların bu alanlara pek çok katkı sunduğunu fakat Batılıların bu ilimleri kimden aldıklarını söylemeksizin kullandıklarını delilleri ile birlikte izah eder (Erbakan, 2020:41).

Erbakan’ın nazarında millilik, ulus-devlet mantığında inşa edilen milletten farklı olarak inanç ve değerler sistemine vurgu yapar. Gerek İslam, gerekse İslamcılıkta millet, ırk ve ırkçılığı reddedip din temelinde bir araya gelmiş topluluğu ifade eder. Erbakan’ın ideolojisinde Millilik, İslami terminoloji bağlamındaki millet kavramına güçlü bir vurgu içerir. Bununla birlikte Necmettin Erbakan’ın millilik kavramını özgünleştiren İslam milleti içerisinde Türkiye’ye yaptığı özel vurgudur. Türkler İslam’ı kabul ettiklerinden itibaren tevhit sancağının dünyanın dört bir yana taşınması yolunda çaba sarf etmişlerdir. Osmanlı devleti de Türklerin bu güç ve kuvvetini, dünyada İslam ümmetinin birliğini sağlaması ve korunması amacına tahsis etmek için kurulmuştur. Erbakan’ın bu noktadaki Türk vurgusu İslam’a hizmet etme nispetinde önem kazanmaktadır (Arpacı, 2017:116-118). Bu bağlamda Tanıl Bora Milli Görüş ideolojisinin milliyetçiliğine vurgu yapar, zira Türk İslamcılığında ümmet fikrinin ana damarı bariz biçimde Türk (veya Türkiye) merkezlidir. Bu tasarım, Türkiye’nin İslam dünyasının ve birliğinin yegâne potansiyel önderi olarak düşünülmesine dayanır (2018:136). Aynı zamanda milli kelimesinin muhafazakâr ve milliyetçilere sıcak gelmekle birlikte, laikleri korkutmayacağı düşünülmüştü. Dolayısıyla pek çok görüşte ayrılmış kitleyi bir çatı altında birleştirmeyi hedefleyen bir isimlendirme yoluna gidilmiştir.

“Milli Görüş’ün ikili bir hedef stratejisi vardı. Buna göre ön hedefleri önce ahlak ve maneviyat, millet kardeşliği, devlet-millet kaynaşması, temel ve hak ve hürriyetler, fikir ve inanç hürriyeti, aile ve kadın hakları ve basın meselelerinden oluşan daha çok bireye

yönelikti. Ön hedefler bireyi inşa amacı taşıyordu. İkincil hedefler ise; anayasa, maarif meselesi, Anadolu'nun kalkınması, iktisadi nizam, sanayileşme davası, dış siyaset ve milli savunma başlıklarını kapsıyordu. Gerçekten de bütünlüklü olarak değerlendirdiğimiz zaman Milli Görüş kabul edilir veya edilmez bir perspektif, bir model önerisi sunuyordu. Bu model önerisi yerelden küresele gidebilecek bir medeniyet tasavvurunu barındırıyordu. Bir medeniyet projesini ortaya koyabilmek için ilk gerekli şey “birey”di. Dolayısıyla Milli Görüş temel felsefesini insana dayandırıyor, bireyin mikro dünyasından başlayarak, önce ailesine, sonra komşularına olmak üzere her aşamada halkayı büyütürken son aşamada dünya sistemine alternatif oluşturmayı öneriyordu” (Yorgancılar, 2012b: 375-76).

Milli Görüşçülerin en önemli görevi, barış ve kardeşlik, hak ve özgürlükler, adalet, refah ve saygınlık alanında, cihat şuuru ve teşkilatlı, disiplinli bir çalışma ile vatani daha yaşanabilir bir ülke haline getirmek (s.36), küresel güçlere karşı İslam birliğini sağlamak, “ahlak ve maneviyat” esaslı bir eğitim politikası ve küresel sermayeden özgür bir kalkınma hamlesi oluşturmaktır. Erbakan, Türkiye'nin ekonomik olarak Batı'ya bağımlılığının kültürel bağımlılığı da beraberinde getireceğini ifade eder, şuurlu Müslümanların kalkınma için birleşmelerini tavsiye ederdi (s.9). Erbakan'a göre “Manevi kalkınma olmadan maddi kalkınma olmaz”, ahlak ve maneviyat sanayileşmenin temelidir. Bu ülkede siyasi teşkilatlanmaya verdiği önemi şu sözlerle ifade etmiştir: “Müslümanların ilk ve temel vazifesi cihat etmektir, kendimizi ıslah edip olgunlaştırmak ve başka insanlara yararlı olmaya çalışmaya cihat denir. Siyasette bu büyük gaye için, cihat için yapılır. Siyaset beni ilgilendirmiyor demek, Kur'an'ın yarısı beni ilgilendirmiyor demektir. Biz siyaset yapmıyoruz, cihad ediyoruz” (Erbakan, 2013: 24-26).

1.2. Milli Görüş Hareketinin Arka Planı: Öz kimlik ve Demokrasi Arayışı

Türk siyasal kültüründe en dikkat çekici kavram şüphesiz devlettir. Soyut, metafiziksel ve aşkın bir varlığa atfedilen tüm kutsallık aynı biçimde devlete yüklenir. Devlet, Türk insanı için uğruna feda olunması gereken, övünç duyulan bir varlıktır. Bu anlayış, Osmanlı siyasal kültüründen bir sürekliliği içerisinde barındırır. Osmanlı

siyasal kültüründe devlet, “*zilullah-i fil ard*” (Allah’ın yeryüzündeki gölgesi) olarak kabul edilirdi. Hükümler, bulunduğu tüm mülke ve Tanrı adına devlete hükmetmekteydi. Cumhuriyet döneminde de durum değişmemiş ve devlet, yönetim biçimi değişse dahi atfedilen anlamdan bir şey kaybetmemiştir. “Devlet ebed” düşüncesinin Türk siyasal kültüründeki merkezi temayı oluşturması, doğal olarak birey, topluluk, sosyal grup, insan hak ve hürriyetleri gibi kavramları önemli ölçüde arka plana itmiştir. Zira bu kültürde devlet vatandaş için değil, vatandaş devlet için vardır. Devletin bekası, tüm bireysel hak ve özgürlüklerin önündedir. Bu metafiziksel ve kutsal devlet anlayışı, devlet aygıtlarının hukukla sınırlandırılmasının da önünde önemli engeller teşkil etmektedir. Özellikle Cumhuriyet döneminde bir ideoloji ile varlık kazanan devlet, ideolojik kaygıları bireysel hak ve özgürlüklerin önünde tutmuş, bu durum pek çok sosyal grubun, topluluğun ve insanın mağduriyetine yol açmıştır (Çaha,2012:9-12). Bu bağlamda devlet, Türk ordu ve yargı bürokrasisinin nazarında ehil olmayan ellere bırakılamayacak kadar kıymetlidir. Türk siyasi tarihini anlamak temelde bu ana fikre bağlıdır. Bu minvalde Türkiye’de tüm askeri müdahalelerin temel motivasyonu daima “devletin emin ellerde bulunması” olmuştur. Ordu ve yargı bürokrasisi bu noktada bir problem, uyuşmazlık sezdiğinde devleti güvencesi, vesayeti altına alır.

Türk siyasi tarihine devlet elitinin toplumsal ve siyasal yaşamı daima intizam içerisinde bulundurma arzusu ve bu intizamı yalnızca kendilerinin sağladığı inancı şekil vermiştir. Bu bağlamda siyaseti daima vesayet altında bulundurmuşlardır. Vesayetçiliğe göre; içinde bulunduğumuz siyasal sistem toplumla paylaşamayacak kadar kendilerine özgüdür. Bu açıdan toplum, zaman zaman sorun yaratabilecek potansiyel bir tehdit unsurudur. Bu yüzden hiçbir şey sonuna kadar topluma tevdi edilemez ve onunla paylaşamaz. Çünkü toplum her an yoldan çıkabilir ve intizamı bozabilir. Her şeyin mutlak doğrusunu vesayetçi seçkinler bilir. Dolayısıyla onların daima uyanık olmaları ve sapmalara yerinde ve zamanında müdahale etmeleri gerekir. Sistemi tekellerinde gördükleri içinde onu hep bir koruma refleksi içindedirler. Lakin aynı zamanda bu vesayetçiler gücünü, sistemi kendilerine karşı korudukları toplumdan almaktadırlar (Aydın, 2013:493).

Türk siyasal kültürü üzerine yapılan çalışmalarda merkez-çevre çözümlemesine sık sık rastlanmaktadır. Mardin'e göre (2006:52) Osmanlı'nın genişlemeye başlamasından itibaren merkezi yani devlet aygıtını kontrol eden bürokratik bir elit ve fethedilen yerlerde merkeze esnek bağlarla entegre edilmiş bir çevre biçimlenmeye başlamıştır. Bu merkezi elinde tutan bürokratik elitler modernleşme sürecinde merkezin değerler ve kurumlar sistemini yenilemeye ya da dönüştürmeye yönelmiştir (Buçukçu, 2021:17-18). Modernleşme süreci içerisinde bu bürokratik elit ve toplum, yani merkez ve çevre arasındaki mesafe giderek açılmış, bu ilişki bir vesayet rejiminin kapısını aralamıştır. Bu bağlamda Türk siyasi tarihinde çevreyi din ile ilişkilendirmek yanlış olmayacaktır. Cumhuriyet modernleşmesiyle birlikte keskin bir biçimde din, merkez ideoloji tarafından çevreye, siyaset dışına itilmiştir. Merkez ideolojiye muhalif fikirlerin çoğunlukla dini renkler taşıması bu şekilde sebeplendirilebilir.

Türk modernleşmesi, siyaset ve din arasındaki ilişkinin kimi zaman mücadele kimi zaman tahakküm halini aldığı fakat daima varlığını koruduğu oldukça geniş bir süreçtir. Toplumsal değişimleri bu ikilinin ilişkisinden bağımsız anlamak mümkün değildir. Yaklaşık iki yüzyıl boyunca dinin nerede konumlandırılacağı, sınırlarının nasıl çizileceği en mühim meseleyi teşkil etmiştir. Cumhuriyet'in kurucu ideolojisinin fikri zeminini sağlayan tüm düşünce akımları, Türk modernleşmesi sürecinde Osmanlıların Batı uygarlığına nazaran geride kaldığı konusunda hemfikirdir fakat geriliğin nedenleri ve dolayısıyla çözümleri farklılaşmaktadır. Türk modernleşmesinin esas gayesi devleti kurtarmaktır. Bu noktada da devletin devamlılığı kimilerine göre dinden arınmasına kimilerine göre dinle bağlantısını sağlamlaştırmasına bağlıdır.

Osmanlı Devletinin son zamanlarında devletin dağılmasına karşı, Osmanlıcılık, İslamcılık, Batıcılık gibi pek çok düşünce akımı çözümler sunmuştur. Batıcılar için geri kalmanın sebebi dinin getirdiği şeriatın hayatın her alanını hüküm altına alması ve çözümde bu minvalde din-devlet bileşiminin ayrılmasıdır (Berkes, 2018: 412). İslamcılara göre ise geri kalmamızın sebebi din değildir, aksine Batının taklidiyle bu dağılmaya bir çözüm aramak yerine İslamlaşmak yoluna gidilmelidir

(Said Halim Paşa, 2015:149). Bu düşünce akımlarının eski gücünü yitirmesi ve dönemin koşullarının da etkisiyle başta İttihat ve Terakki olmak üzere diğer siyasal grupların Türkçülük ideolojisine yöneldikleri görülür. Osmanlı Devletinin yıkılmasıyla yeni devletin kuruluşu arasında geçen süreçte ve özellikle milli mücadele döneminde Mustafa Kemal'in halkın birlik ve beraberliğini artırmak ve Kurtuluş Savaşının başarıya ulaşması hedefine yönelik olarak, dini söylemlere bilinçli olarak başvurduğu söylenebilir. İkinci meclisin oluşumu ve akabinde Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte bu söylem etkisini yitirir ve yerini laik-ulusal bir devletin inşasına yönelik uygulamalara bırakır. Kurucu ideoloji nazarında ilerlemeye engel teşkil eden Türk toplumunun Müslüman kimliğini, milli kimliğe dönüştürme ve modern sistemi topluma benimsetme projesi başlar. Yeni dönemde iç politikada yeni rejim ile bir şekilde eskiyi hayal eden gruplar (Osmanlı mirası veya İslamcı devlet) arasında yoğun bir mücadele başlar. Yeni rejimin yöneticileri, muhaliflerini sindirmek ve dini, siyasetin ve kamusal alanın dışına çıkarıp yeni laik devlet düzenini benimsetmek için kararlı adımlar atarlar. Halifeliğin kaldırılması, tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması, şapka kanunu gibi reformlar bu anlamda önemli adımlardır. Hiyanet-i Vatan Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri rejimin en değerli silahları olarak dikkat çeker (Poyraz, 2013:314-315). Kutsal ve vesayetçi devlet anlayışı yeni rejimin şiddet düzeyinde benimsetmek istediği laik düzenle birlikte pekişir.

Türk siyasal kültüründe laiklik, oldukça mühim ve etkileri derinlere giden reformları karakterize etmiştir. Laik devlet tüm yurttaşların din ve vicdan hürriyetine sahip çıkar, onlara eşit mesafede durur ve onların taleplerini tanır. Devletin laik olması için toplumun seküler olması bir şart değildir. Türkiye örneğinde ise “laik” devlet, makbul olan inanç ve makbul olmayan inanç gibi bir ayrıma gitmiş, ilerleme önünde engel teşkil ettiğine inandığı makbul olmayan inancı, Müslüman kimliği kamusal alanda yok saymayı, devlet imkânlarından uzak tutmayı tercih etmiştir (Dellaloğlu, 2019:155). Türkiye’de laiklik asıl anlamını yitirmiş, kurucu Kemalist ideoloji çerçevesinde siyasileşmiş, kendilerini siyasi-hukuki düzenin koruyucuları olarak gören Kemalist devlet elitinin merkezdeki yerini koruması için bir kalkan haline gelmiştir. Yeni rejimin devrimci bir yaklaşımla kötüleme, yok sayma veya eskiyi ortadan kaldırma çabası sonrasında yapılan devrimleri koruma gayreti ülkede gerilimi

yüksek bir siyasal ve toplumsal hayatın yaşanmasına altyapı hazırlamıştır (Tuncel, 2016:119). Din, kimliğin ve toplumsal hafızanın ana faktörlerindendir. Toplumu kendi şahsiyeti ve kimliğinden uzaklaştırmak, ancak bu şekilde ilerleme kaydedeceğine inanmak, onu yeni bir kalıba sokmak demektir. Psikoloji böyle zoraki bir değişikliği nasıl imkânsız ve bozucu sayarsa, sosyoloji de toplumların bu derece hızlı bir değişime maruz kalmasını aynı şekilde güç ve tehlikeli bulur. Bu durum, Türk toplumunda laikliğe din aleyhtarı bir anlam kazandırmış ve halk arasında din düşmanlığı olarak algılanmasına sebebiyet vermiştir (Turan, 2018:100-101).

Cumhuriyet'in izlediği laiklik ve milliyetçilik politikalarına karşı dinsel ve etnik temelli tepkiler Cumhuriyet kurucularını hem radikal olmaya itmiş hem de devletin kolektif şuurunda İslami oluşumların tehdit olarak algılanmasına sebep olmuştur. Bu durum 1925-1950 yılları arasında İslami oluşumların birbirinden bağımsız şekilde “ev” (Süleymancılık hareketinde) “dershane” (Nur hareketinde) ve camiler (İskerderpaşa Dergâhı) ekseninde kalarak farklı stratejiler uygulamaya itmiştir. Bu siyasal ve toplumsal koşullar bireysel Müslümanlığın öne çıkmasına yol açmış, özellikle Nurcu ve Süleymancı hareketler olmak üzere birçok tarikat siyasal ve ekonomik koşullar zemininde daha da güçlenmiştir (Yavuz, 2018: 592-593). Bu gizil güçlenmeyle birlikte tek parti yönetiminde ülke demokratik olmaktan uzaktır. Bu dönemde hakim olan faşizan duygular etkisinde devlet için risk oluşturabilecek olası tüm muhalif denemeler engellenmiştir (Ahmad, 2017:80). Çok partili siyasal hayata giden süreçte ve sonrasında pek çok muhalif denemenin engellenmesine gerekçe olarak “irtica” gösterilmiştir. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, İslam Koruma Partisi, Türk Muhafazakâr Partisi, Millet Partisi ve İslam Demokrasi Partisi “dini siyasete alet etmek ve irtica” suçlamaları ile kapatılmıştır (Ünal, 2016: 113-128).

Demokrat Partinin kurulmasıyla birlikte tek parti döneminin sona ermesi, ülkede liberal bir havanın esmesini sağlar. 1950’de çevreden gelen DP’nin Cumhuriyeti kuran CHP’ye karşı zafer kazanması ve iktidarı ele geçirmesiyle birlikte İslamcı akımlar gün yüzüne çıkmaya başlarlar. DP bu süreçte Nurculuk, Süleymancılık gibi Nakşibendi tarikatlarından aldığı desteği sürdürmek adına okullarda din dersinin zorunlu olarak okutulması, ezanın yeniden Arapça okunması

gibi bazı sembolik icraatlarda bulunur. Seçimle iktidara gelmesine baştan beri karşı olan devlet eliti ve ordu 27 Mayıs 1960'da gerçekleştirilen bir darbe ile DP iktidardan indirilir (Poyraz, 2013: 315). DP'nin CHP destekli bir askeri darbe tarafından devrilmesi Müslüman kesimleri sisteme daha da muhalif olmaya itmiş ve bu kesimler yeni dönemde kurulan Adalet Partisi etrafında toplanmışlardır (Yavuz, 2018: 592).

Türkiye, bir kimlik bunalımının içine sürüklenmiştir. Özellikle dinin, Türk kültürel ve psikolojik yapısının ayrılmaz bir parçası olduğu düşünülürse, bunalımın boyutlarının ne kadar büyük olduğu anlaşılabilir. Özüne, gerçek kimliğine karşı duyulan özlem Türkiye siyasi ve kültürel hayatının en mühim itici gücü olmuştur. Siyasi partilerin de görüşleri, programları ne olursa olsun, büyük derecede asıl güçlerini ya bu özü aramakta ya düzeni değiştirmekte ya da vesayetçi, elitist rejimi devam ettirmekte bulmuşlardır. Türkiye'de demokrasi, her şeyden evvel özünü, kimliğini arama hürriyeti anlamına geldiği için kitleler tarafından benimsenmiş, içselleştirilmiştir (Karpas, 2017:229-230). Şüphesiz bu süreçte en çok engellenen ve mücadele veren devletin keskin din karşıtlığı temelinde Müslüman kimlik olmuştur. Cumhuriyet modernleşmesinden bu yana bir varoluş mücadelesi sürdürülmüştür. Tüm İslamcı akımlarla birlikte, Milli Görüş Hareketi de; bu vesayetçi ideoloji tarafından dinin siyaset ve kamusal alan dışına itilmesi ve katı laiklik politikaları akabinde mütedeyyin kesimin bir öz kimlik ve demokrasi arayışının ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

1.3. Milli Görüş'ün Doğuşu

Milli Görüş'ün en mühim hedeflerinden olan "Milli Ağır Sanayi" fikri, Erbakan'da Almanya'da tamamladığı doktora eğitimi sırasında güçlenmiş, dönüşünün akabinde ilk hamleyi yapmıştır. Böylece 1956 yılında 200 ortakla ülkenin ilk milli sanayi örneği olan Gümüş Motor Fabrikasının temellerini atılmıştır. Erbakan bu süreçte yerli otomobil tartışmaları ile kamuoyunda tanınma imkânı bulmuştur. 1966 yılında üniversiteden arkadaşı Süleyman Demirel'in ilk başbakanlığı döneminde Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Sanayi Dairesi başkanlığı görevine getirilmiş,

ardından sırasıyla TOBB genel sekreterliği ve idare heyeti üyeliği görevlerini üstlenmiş ve 1969 yılında TOBB başkanlığına seçilmiştir (Akın, 2016: 103). Bu dönemde daha çok CHP'nin radikal politikalarına ve devletçiliğine karşı çıkan AP cephesinde yer alan kesimler bir ayrışma süreci yaşadılar. Türkiye'deki ekonomik gelişmeler AP'yi büyük sanayici ve serbest piyasadan yana olmaya itmiş ve AP'nin izlediği politikalar küçük ve bağımsız esnaf, zanaatkâr ve çiftçinin aleyhine olmuştur. Milli Görüş bir anlamda bu sınıfsal ayrışmadan beslenmiştir. AP etrafında toplanan Batı yanlısı büyük şehirlerde yer alan sanayici ve tüccarlar, bu yapının tehdit ettiği küçük esnaf, zanaatkâr ve çiftçi ile karşı karşıya gelmiş, her kesim kendi çıkarına uygun bir ekonomik yapılanma talep etmiştir (Yavuz, 2018: 592).

AP'de yaşanan değişimlere yol açan bu hareketin yanı sıra, yasal düzeyde yansıyan ve özünde ideolojik sayılabilecek başka bir değişimden söz etmek mümkündür. Bu oluşum 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesinin ürünü olan 1961 Anayasası'dır. Siyasal düşünce özgürlüğüne büyük önem atfeden 1961 Anayasası'nın siyasal ideolojilerin yaygınlaşmasını kolaylaştıran özgürlük ortamında, milliyetçi ve sosyalist ideolojilerin yanında dinci ideoloji de nispeten özgürlük kazanmış, bu da MGH'nin doğuşunda etkili olmuştur (Özdemir, 2015: 167).

Ayrıca AP'nin benimsediği laiklik anlayışından rahatsızlık duyan partideki muhafazakâr milletvekilleri de yeni bir siyasi parti talebinde bulunmaya başlamışlardır. Kahramanmaraş senatörü A.Vefik Paksu, Adana milletvekili Hasan Aksoy ve Rize Milletvekili Arif Hikmet Güner'in çalışmalarına Odalar birliği başkanı olan Necmettin Erbakan'da katılmıştır (Poyraz, 2013:315).

Kısa bir süre sonra, 1969 yılında Erbakan, hükümetin müdahalesi ile TOBB başkanlığı görevinden uzaklaştırılmıştır. Bunun üzerine Erbakan, 1969 seçimleri arifesinde Adalet Partisi'nin Konya listesinden milletvekili aday olmak için başvuruda bulunmuştur. Milletvekili adaylığı başvurusu başta Demirel olmak üzere AP'li yetkililer tarafından reddedilmiştir. TOBB başkanlığının bırakılması ve ardından AP'den milletvekili adaylığının reddedilmesiyle Erbakan, kendisi Konya'dan olmak üzere 15 kişilik bir ekiple her ilde bir bağımsız aday göstererek Bağımsızlar Grubu adıyla seçimlere gireceklerini duyurmuş ve milletvekili adaylığı

için başvuruda bulunmuştur. Erbakan'ın AP'den adaylık başvurusunda bulunması ve başvurunun reddedilmesi de lehine işleyen bir süreç olmuş, arkasındaki kitlesel desteği güçlendirmiştir. İskenderpaşa dergâhı başta olmak üzere diğer tarikatların da desteğiyle Erbakan 1969 genel seçimlerinde aldığı % 7,9'luk oy oranıyla il genelinde dördüncü en yüksek oyu almış ve milletvekili seçilerek meclise girmiştir. Bağımsızlar grubundan yalnızca Erbakan milletvekili seçilebilmiştir. Böylece Milli Görüş Hareketinin ilk siyasi örgütlenmesi olan Milli Nizam Partisi'nin kuruluş çalışmaları başlamıştır (Akın, 2016:104-105).

1.4. Milli Görüş Partileri

Milli Görüş Hareketi yasal bir siyasal oluşum etrafında mücadeleyi, parti metodunu temel almıştır. Her ne kadar 1970'li yıllarda "Akıncılar" "Milli Selamet Partisi Gençliği" (Yorgancılar, 2012a: 45), 1980 sonrası Milli Gençlik Vakfı gibi gençlik örgütlenmeleri ile bazı vakıf ve dernekler hareket bünyesinde faaliyet göstermiş ve öne çıkmış olsalar da odak noktası her zaman parti olmuştur. Bağımsızlar Hareketinin ardından Milli Görüş, sırasıyla Milli Nizam Partisi (MNP), Milli Selamet Partisi (MSP), Refah Partisi (RP), Fazilet Partisi (FP) ve Saadet Partisi (SP) bünyesinde partileşmiştir. MNP'nin Kuruluş Beyannamesi'ndeki şu cümlede bugüne kadar kurulan tüm parti isimlerinin yer alıyor olması Milli Görüş partilerinin geçirdikleri tüm değişime rağmen hep aynı istikamette gittiğinin sembolik bir kanıtı olarak karşımıza çıkıyor: " Milletimizin fıtratındaki yüksek ahlak ve fazilet kuvveden fiile çıkacak, Milli Nizam Partisi'nin muntazam kanallarından dört bir yana dağılarak bütün yurt sathında, her taraf refah, saadet ve selamet götürmeye başlayacaktır"(Çakır, 2018:544-545).

1.4.1. Milli Nizam Partisi ve İdeolojik Esasları

Necmettin Erbakan tarafından kuruluşu açıklanan ve başkanlığını Süleyman Arif Emre'nin yaptığı Milli Nizam Partisi, 26 Ocak 1970'te Türk siyasal hayatındaki

yerini almıştır. A.Tevfik Paksu, H.Tahsin Armutçuoğlu, Ali Haydar Aksoy, Saffet Solak, Hasan Aksay, Ali Oğuz, Rıfat Boynukalın, Ekrem Ocaklı (Arpacı, 2017:212-13) gibi isimler başta olmak üzere 18 kurucu üye ile kurulur. Milli Nizam Partisi yıllar boyu temsil imkânı bulamamış mütedeyyin kesimin, seçkinleri aracılığıyla siyasi arenada ilk yer alışdır. Müslüman kimliğin temsili noktasında Türk siyasi hayatında bir eşiktir. Kuruluş Beyannamesinde “MNP’nin, Allah’ın hakkı tutma, iyiliği sağlama ve kötülüğün men etme yolunda bulunmak üzere seçtiği mümtaz ve aziz milletimizin asırlardan beri özleyip beklediği kendi ruhunun derinliklerinden gelen mana ve madde sahasında yeniden doğuşundan başka bir şey olmadığı söyleniyordu” (Sarıbay, 2018:577).

MNP Türk siyasal yaşamına taşra kökenli, dindar, serbest meslek sahipleriyle yine taşrada ticaret ve sanayiyle uğraşan dindar girişimcilerin temsilcisi olarak girmiştir. MNP’nin temsil ettiği grubun iki temel özelliği vardır. Bunlar; Cumhuriyet ideolojisinin tüm modernleşme çabaların rağmen gelenekselliğini muhafaza etmiş ve dindarlığını gerçek bir kimlik haline dönüştürmüş olmaları ve Anadolu’da küçük sermayelerle ticaret ve sanayiyle uğraşıyor olmalarıdır. AP tarafından temsil edilemeyen, bu yeni yükselen geleneksel orta ve alt sınıfların talepleri MNP ile siyasal örgütlenmeye kavuşmuştur. Bununla birlikte kurucuları bağlamında da MNP, Cumhuriyet’in laik eğitim kurumlarından yetişmiş taşra kökenli dindar serbest meslek sahipleriyle yine taşrada ticaret ve sanayiyle uğraşan dindar girişimcilerin ortak hareketi olarak tanımlanabilir. Diğer taraftan MNP’nin kurucuları, entelektüel birikimi temsil eden ve İslamcı kesimde saygı gören kimselerdir (Arpacı, 2017:210-214). Kimi zaman birbirine zıt arayış ve beklenti içinde olan bu grup “İslam kardeşliği” motifi etrafında birleşti. Ortak amaçları mütedeyyin kesimin özgürlüğüne kavuşması ve İslam’ın kamusal alanda görünürlüğünü tekrar kazanmasıydı. Aralarındaki kaynaşma, dini konulara hakim kimseler ve birtakım İslami cemaat liderleri tarafından sağlandı. MNP’nin kurucu kadrosu ağırlıklı olarak Nakşibendi tarikatından İskenderpaşa Dergâhına bağlıydı. Tarikat şeyhi Mehmet Zahit Kotku, MNP’nin kurulmasını bizzat teşvik etmişti. Başka Nakşi kutupları ve Nurculuğun bir bölümü de başından itibaren MNP’ye destek vermişti (Çakır, 2018:545). Kurulduktan bir yıl sonra 24 Ocak

1971’de MNP Birinci Büyük Kongresinde Necmettin Erbakan genel başkanlığa seçildi.

MNP’nin hedefleri şu ana fikirde toplanabilir: “Türkiye’nin iç sorunu hakkındaki değerlendirmesi maddi ve manevi olmak üzere iki kategoriye ayrılıyor; maddi anlamda MNP’nin eleştirisi Türk ekonomisinin yabancı pazarlara ve sermayeye bağımlılığı ve kişi başı gelir düzeyini düşüklüğü ile zenginliğin adaletsiz dağılımı üzerinde toplanmıştır. Manevi alanda da durum bundan iyi değildir. Türkiye, eğitim sisteminin gençleri milli hedefler doğrultusunda eğitemediği tek ülkedir ve eğitim politikası kendi tarihini red esasına dayanmaktadır” (Sayarı [Toprak], 1981:98, akt. Çalmuk, 2018:555-556).

MNP programının “Esas gaye” bölümünde partinin, milletimizin fitratında mevcut olan yüksek ahlak ve faziletin kuvveden fiile çıkarılması bu sayede adalet, huzur ve nizam getirmeyi gaye edindiği belirtilmiştir. Milli ve manevi değerlerimize halel getirilmeden demokratik hukuk nizamı içinde maddi ve manevi kalkınma hareketlerinin bir sentezini getireceğini ve yeniden dünyaya örnek üstün bir medeniyet kuracağı vaat edilmiştir. Fertlerin iç düzeninin bozulmaya terk edildikten sonra dışta yapılacak düzen değişikliklerinin yetersiz kalacağı belirtilmiş ve fertle cemiyet, halkla emek arasında adilane bir dengenin oluşturulması gerekliliğine dikkat çekilmiştir. Bu bağlamda MNP programında eğitim alanından kalkınmaya ayrıca önem verildiği belirtilmiştir. Yeni nesillerin inançlı, çalışkan, milli ahlak ve tarih şuuruna sahip yetişmesinin gerekliliği vurgulanmıştır. Bu kısımda dikkat çeken yaratılmak istenen inançlı insan tipi ve ahlak nizamıdır. Programın iktisadi hayata ilişkin öğeleri de bu anlayışı yansıtmaktadır. MNP iktisadi felsefesinin esasını oluşturan “helal kazancı teşvik etmek ve mülkiyet hakkında hürmetkâr olmak” ilkeleri çerçevesinde özel sektörü tüm yurt sathına yayıp, ekonomik verimliliği artırmayı planlamıştır. MNP, siyasi ve iktisadi bağımsızlığın teminatını “ağır sanayi” kurmakta görerek, yeni bir Sanayi Teşvik Kanunu’nun çıkarılmasını, teşvik edici ve kolaylık sağlayıcı uygulamaların yaygınlaştırılmasını savunmuştur (Sarıbay, 2018:577-578).

1.4.2. 12 Mart 1971 Askeri Muhtırası ve Milli Nizam Partisi'nin Kapatılması

1960'ların sonunda 1970'lerin başında artan siyasi gerilimler, toplumsal değişimler ve dünyada meydana gelen olaylar patlayıcı bir durum yaratacak biçimde bir araya gelmiş, yüksek enflasyon, işsizliğin yükselişi, okulların ve yükseköğretim kurumlarının sağ ve sol kıyılarında yer alan siyasal grupların toplanma zemini haline gelmesi dönemin şartlarını oluşturmuştur (Ahmad, 2017:172-173). Bu dönemdeki siyasetin en bariz vasfının solda yükseliş ve sağda bölünmüşlük, siyasi aktörler arasında diyalogsuzluk ve işbirliği eksikliği olduğu gözlenmektedir. Bu bağlamda gelişen 12 Mart muhtırası her ne kadar 61 anayasasının getirdiği yapılanmaları rayına oturtmak olarak yorumlansa da asıl amacın yükselen sol fraksiyonlarının ve özellikle sosyalizmin önüne geçmek olduğu bilinen bir gerçektir. Özellikle sosyalizm kavramı, bizim ülkemizde olduğu gibi kemikleşmiş bir yapı etrafında dönüp duran sistemler için fazla büyük gelebilir, rejim elden gidebilirdi. Dolayısıyla devleti korumak görevi yine orduya düşmüştür (Tüylü, 2012:24-25). 12 Mart 1971 tarihinde hükümeti istifaya çağıran ve bunun yerine partiler üstü “milli birlik hükümetinin kurulmasını talep eden askeri irade, çok partili siyasi düzen içerisinde yüzünü tekrardan göstermiş; 27 Mayıs sonrasında ortaya çıkan cuntacı eğilimleri kaldırarak Türk Silahlı Kuvvetleri içerisindeki emir-komuta zincirini yeniden tesis etmeyi amaçlamıştır. 12 Mart muhtırasının politikaya bakan yüzü, Kemalizm'i merkeze alınmak suretiyle vücut bulan ideolojik çeşitliliğin politik alandan tasfiye edilmesidir (Çaha & Baykal, 2017:802).

12 Mart 1971 darbesi emir-komuta zinciri içinde genelkurmay başkanı ve kuvvet komutanlarının muhtırası ile gerçekleştirilmişti, ancak hedefi AP'yi iktidardan indirmekten daha genişti. Bazı subaylar ve aydınlar, AP'nin siyasetinden hoşnut değildi ve yerine AP'nin öngördüğünden daha köklü sosyal ve ekonomik bir program uygulamak niyetindeydiler. Yurdu saran anarşi, kardeş kavgası ve sosyal huzursuzlukların ülkeyi çıkmaza sokmasını, Atatürk'ün hedefi olan çağdaş uygarlıklar seviyesinden uzak düşürmesini ve anayasanın öngördüğü reformların uygulanmamasını askeri müdahalenin ana sebepleri olduğunu belirten ve silahlı

kuvvetlerin partiler üstü bir mevkide bulunduğunu ifade eden muhtıra, ordunun kanunların kendisine verdiği “Türkiye Cumhuriyeti’ni korumak ve kollamak” vazifesini yerine getirmek üzere idareyi ele aldığını beyan etmiştir. Lakin 27 Mayıs darbecilerinden farklı olarak asker iktidarı fiilen ele almamış, “teknokrat” bir hükümetin başına Prof. Nihat Erim’i getirmiştir. (Karpat, 2017:204).

MNP, 20 Mayıs 1971 tarihinde, Siyasi Partiler Kanunu’nun 101, 92, 94 ve 97.maddelerine dayanarak, Kemalist ideolojinin ilkelerinin, sınırlarını çizdiği siyasal sistem içinde, MNP’nin sistem üstünde bir çatışmaya yöneldiği gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır. Çünkü Sarıbay’a göre mevcut sistem meşruiyetini Kemalist ideolojinin milliyetçiliğinden alırken, MNP millet kavramına değil, ümmet kavramına önem verir ve meşruiyetini dini kavram ve değerlerden alır, bu gerekçeyle laikliğe aykırıdır (2018: 579).

MNP’nin kapatılmasıyla alakalı savcılığın hazırladığı iddianamede partinin kapatılmasına yönelik gerekçeler, parti mensuplarının dini içerikli söylemlerinden, MNP’nin ambleminden, il ve ilçe kongrelerinde kullanılan sloganlardan oluşmaktadır (Arpacı, 2017: 219). MNP’nin işaretinin tekbir olduğu, “hak geldi, batıl zail oldu” ifadesinin dini bir içerik barındırdığı, MNP Genel Başkanının “İslam ve İlim”, “Doğuda, Batıda İslam’da Kadın” adlı kitabının bulunduğu, parti mensuplarının halk arasında “selamünaleyküm” diyerek selamlaşması, dini içerikleri bulunan Milli Nizam Marşının olduğu öne sürülmüştür. Parti savunmasında ise esas olarak bu göndermelerin salt dini değil manevi bir kalkınmanın reçetesi olarak parti tarafından benimsendiği, bunun ise anayasada belirtilen materyalist olmanın yasaklanması ve manevi gelişmenin sağlanması ilkeleri ile örtüştüğü belirtilerek hukuka aykırı olmadığı savunulmuştur (Sarıbay, 2010:577-578, akt, Çaha & Baykal, 2017: 803).

MNP’nin kapatılmasında esas etken dönemin siyasal ortamında, Kemalist ideolojinin izleri üzerinde bürokrasinin iktidara ağırlığını yeniden koyma denemesidir. 12 Mart muhtırasındaki ana tema, toplumun içine girdiği bunalımdan kurtuluşunun tek yolunun Kemalist ideoloji doğrultusunda getirilecek çözümler olduğunun hatırlatılmasıdır. Şüphesiz böyle bir ortamda, İslamcı bir hareketin partisinin zarar görmemesi mümkün olmazdı (Sarıbay, 2018: 579). MNP’nin kapatılmasıyla birlikte

önce Almanya'ya, sonrasında İsviçre'ye giden Erbakan, yaklaşık bir yıl sonra MSP'nin kuruluş çalışmalarına dahil olmak için ülkeye dönmüştür.

1.4.3. Milli Selamet Partisi ve İdeolojik Esasları

MNP'nin kapatılmasından kısa bir süre sonra 11 Ekim 1972 tarihinde Milli Selamet Partisi kurulmuştur. Ancak MNP'nin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılması gerekçesiyle MSP yöneticileri daha temkinli davranmış, Erbakan parti yöneticileri arasında yer almamıştır. 16 Mayıs 1973'te Hüsamettin Akmumcu ve Hüseyin Abbas ile birlikte Necmettin Erbakan MSP'ye katılmıştır. MNP tecrübeleri zemininde MSP ülke genelinde hızlı biçimde örgütlenmiştir. Kuruluşundan yaklaşık 3 ay sonra 21 Ocak 1973'te gerçekleştirdiği kongrede başkan olarak Süleyman Arif Emre seçilmiştir (Poyraz, 2013: 317-318).

MSP döneminde, aynı ana fıkirden hareketle, Milli Görüş için beş ana hedef öngörülmektedir. Bunlar; iç barış, devlet-millet kaynaşması, yeniden büyük Türkiye meşalesi, manevi kalkınma ve maddi kalkınmadır. MSP sözcüleri söylemlerinden MNP'nin devamı niteliğinde bir siyasi örgütlenme olduklarını çekinmeden ifade etmişlerdir. Yanı sıra MNP'de yer alan kişilerin aynı zamanda MSP'nin kuruluşunda da katkıda bulunmaları hareketin devamı niteliğinde olduğunu kanıtlar (Sarıbay, 2018:580-581). Devletin, laiklik karşıtlığı gerekçesiyle kapatılmasına karar verdiği MNP'nin ardından, hareketin devamı niteliğinde bu siyasi oluşumun kurulmasına ve seçimlere katılmasına müsaade etmesi şu şekilde açıklanabilir; Dini hassasiyetlere sahip kesimin belirli sınırlar dahilinde siyasi temsilinin sağlanması gerekli hale gelmiştir. Aynı zamanda devlet, diğer İslamcı akımlarla birlikte Erbakan ile Milli Görüş hareketinin diğer üyelerini devlete sadakatleri konusunda radikal hareketlere nazaran daha yakın bulduğu iddia edilebilir (Akın, 2016:108).

Dini bir dünya görüşü, Türkiye'nin daha hızlı sanayileşmesi yolunda hamleleri, adil bir ekonomik dağılım ve sosyal ahlak konuları ile karakterize edilen MSP, toplumda siyasal tartışmaların sınırlarını genişleterek İslami söylemi siyasal alana entegre etmeyi sağlamıştır. Kültüre yaptığı vurguyla birlikte toplumsal ilerlemenin

maddi boyutuna yani sanayileşme davasına dikkat çeken MSP'nin ideolojik örgüsüne yeni eklenen kavram, Batı karşıtlığının somutlaşmış biçimi olarak “Ortak Pazar”a karşı oluştur (Arpacı, 2017: 228-229).

MSP, Batı dünyasının teknolojisine olumlu bakan fakat Batı'nın siyasi değerlerine kayıtsız kalan, Cumhuriyet'in kurucu ideolojisini oluşturan muasır Batı medeniyetiyle bütünleşme idealinde bir gedik açarak ülkenin rotasını İslam ülkelerine çevirmeyi ve Türkiye'nin başını çektiği bu dünyada yeni bir blok oluşturmayı dış politikanın ana hedefi haline getirmeyi amaçlayan bir siyasi partiydi. Süleyman Arif Emre'nin genel başkanlığında 14 Ekim 1973'teki genel seçimlere katılmış, seçimlerden %11,8 oy oranıyla 48 milletvekili çıkararak önemli bir başarıya imza atmış ve siyasi temsil imkânı kazanmıştı. Bu başarı; selefinden daha ciddi bir imaj ortaya koymasına, taşra sermayesinin ekonomik ve sosyal gelişmeler karşısında uğradığı zarardan ve duyduğu tedirginlikten dolayı, mevcut ekonomik düzene yoksul kitlelerden gelen tepkilere ve dindar kesimin umut bağladığı yeni bir oluşum olmasına bağlanabilir. Seçimin hemen ardından 20 Ekim 1973'te, yapılan MSP Genel İdare Kurulu Toplantısı'nda Erbakan Partinin genel başkanlığına getirilmiştir (Özdemir, 2015:168). 1973 seçim sonuçlarında CHP zaferiyle şaşırtmış fakat sağ düşünüleden daha fazla bölünmüştür. AP'nin oyları 1969'da aldığı %46,5'ten %29,8'düşmüş, Demokrat Parti oyların %11,9'unu alırken, MSP %11,8 ile üçüncü büyük parti olarak çıkmayı başarmıştır (Ahmad, 2014:147-148). Seçim sonrasında hiçbir partinin hükümet kurmak için gerekli çoğunluğu sağlayamamasından dolayı, ülke 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesi'ne kadar sürecek olan koalisyonlar dönemine girmiştir.

1.4.4. Koalisyonlar Dönemi ve MSP

Türk siyasal hayatı, 1973 seçimleri ile birlikte oldukça karmaşık bir koalisyonlar dönemine girmiş, siyasetin istikrarsızlığı ülke içerisindeki ideolojik terörü tetiklemiştir. İdeolojik kutuplaşma giderek derinleşmiş, siyasal şiddet bu yıllarda zirvesine ulaşmış, Türkiye, tarihinin en karanlık dönemini yaşamıştır.

Tablo 1.1: 1973 Genel Seçimleri sonuçları *Kaynak: <https://www.tbmm.gov.tr/>*

Parti Adı	Alınan Oy	Oranı
CHP	3.570.583	33,30
AP	3.197.897	29,82
DP	1.275.502	11,89
MSP	1.265.771	11,80
CGP	564.343	5,26
MHP	362.208	3,38
BAĞIMSIZ	303.218	2,83
TBP	121.759	1,14
MP	62.377	0,58

Sağcı partiler oyların yaklaşık %60'ını almış fakat hükümet konusunda anlaşamamışlardır. Akabinde hükümeti kurma görevi Ecevit'e verilmiştir. Ecevit öncelikle laik sağcı partilere (AP ve DP) teklif götürmüştü fakat teklifi reddedilmiştir. Ardından MSP'ye teklif götürmüştü ve önerisi kabul edilmiştir. “Dar gelirliyi tekellerden koruma”, “Sosyal adaletli kalkınma” gibi ilkelerde birleşmeler de kültürel değerler konusunda yaşanabilecek anlaşmazlıklar vardı. Tüm buna rağmen, her iki liderin siyasi faydaları adına Ecevit liderliğinde CHP-MSP koalisyonu kuruldu (Ahmad, 2014:148).

CHP-MSP koalisyonu, kamuoyunun bir kısmında, Atatürkçü bir partiyle dinci bir partinin bir araya nasıl gelebildiği çerçevesinde bir tartışmaya neden olurken, MSP'liler seçimle yasama düzeyinde kazanılan meşruiyetin yürütme düzeyinde de kazanılması olanağı oldukça önemlidir. MSP, koalisyonu bir “kendini meşru kılma aracı” olarak görmesinin yanı sıra koalisyonun karşılıklı ödün verme ilkesini önemsemeyerek yalnızca kendi hükümet programını uygulamaya çalışmış, ilk icraatında “düşünce ve inanç suçlarını kapsayan genel af yasası”nın aleyhine oy kullanarak kendisi ile çelişmiştir. MSP iktidarda bulunduğu sürece elinde

bulundurduğu bakanlıklar aracılığıyla müstehcen neşriyeta karşı savaş açmış, alkol tüketiminin sınırlandırılmasına yönelik uygulamalara başlamıştır. Bununla birlikte, İmam-Hatip okullarının orta kısımlarının yeniden açılması, buralardan haklara sahip olarak diledikleri fakülteye girebilmeleri, bütün ilkokul, ortaokul ve liselere ahlak derslerinin konması gibi manevi kalkınmayı gerçekleştirmeye yönelik pek çok icraatta bulunmuştur. Manevi kalkınmayı gerçekleştirmeye yönelik bu girişimler CHP'yi rahatsız etmeye başlamış, zamanla koalisyon ortakları arasında anlaşmazlıklar artmaya başlamıştır. Kıbrıs sorunu ile birlikte bir süre rafa kaldırılan bu anlaşmazlıklar daha sonra artarak devam etmiştir. Ecevit, Kıbrıs'ta gerçekleşen darbe sonrasında, Ada'daki Türklerin aleyhine muhtemel gelişmeleri önlemek ve güney kıyılarının güvenliğini sağlamak için orduya müdahale emri vermiş, 20 Temmuz 1974'te adaya çıkan Türk ordusu, 14 Ağustosta gerçekleştirdiği ikinci saldırıyla adanın %40'ını ele geçirmiştir. Bu olay sonrasında Ecevit kamuoyunda büyük sevgi ve saygınlık kazanmıştır. Kıbrıs Harekâtı sonrasında da MSP ve CHP arasındaki gerilim sürmeye devam etmiş ve sonunda Ecevit'in İskandinav ülkelerine yapacağı gezinin kararnamesinin MSP tarafından imzalanmaması sonucu koalisyon dağılmıştır. 18 Eylül'de Ecevit istifa etmeye karar vermiştir. Düzenlediği basın toplantısında, koalisyonun bozulmasının gerekçesi olarak siyasi anlayışlarının farklılığını gösterse de Kıbrıs Harekâtı sonrası kazandığı saygınlıkla birlikte yapılabilecek bir seçimde oylarının artması ihtimali bu kararı hızlandırmıştır. Nitekim hükümetten çekilir çekilmez erken seçim önerisinde bulunması bu durumu kanıtlamıştır (Sarıbay, 2018: 583-585).

Sağ partiler olası bir seçimin kendileri için olumsuz etkiler doğuracağına öngörerek erken seçim önerisini kabul etmemiş ve seçim yapılmamıştır. Bu kriz 241 gün sürmüş ve ülke bu süreci hükümet olmadan geçirmiştir. Nihayet 31 Mart 1975'te "Milliyetçi Cephe" hükümeti olarak bilinen, Adalet, Milli Selamet, Cumhuriyetçi Güven ve Milliyetçi Hareket partilerinden oluşan sağcı bir koalisyon kurulmuştur. MHP, lideri Türkeş'in başbakan yardımcısı olduğu koalisyona neo-faşist bir hava veriyordu. Bozkurtlar seçim ihtimalini zayıflatmak için sosyal demokratlara sataşıyor, aşırı solcu örgütler de bu kargaşaya dahil oluyordu. Durum böyleyken koalisyon ortakları iktidar aracını, kendi ideolojileri doğrultusunda kadrolaşmaya ağırlık vererek kullanmışlardır (Ahmad, 2014: 150). MSP, bu süreçte İmam-Hatip mezunlarına polis

ve Silahlı Kuvvetlere mensup olma hakkının tanınması, müftülerin vali yapılması gibi isteklerde bulunmuş fakat bu durum karşılık engellemeler ve koalisyon ortakları arasında gerginliğin artışı ile sonuçlanmıştır. Akabinde MSP, koalisyonun “kendilerini hizmet yapma imkânından mahrum bıraktığı ve gelişme hızını azalttığı” gerekçesiyle koalisyonun devam edebilmesi için bazı şartlar sunmuştur. İleri sürülen bu şartlar Başbakan Demirel tarafından kabul edilmiş, MSP bu karardan sonra maddi ve manevi kalkınmaya yönelik faaliyetlerini artırmıştır. Manevi kalkınmaya yönelik; Ortaokul ve liselerin son sınıflarında din ve ahlak dersinin okutulması, dini kitapların okutulmasına yönelik yasakların kaldırılması, aşevlerinde yemek verilen yoksul sayısının üç katına çıkarılması, Kuran kursu yapımı ve yürütülmesine devlet bütçesinden destek sağlanması gibi icraatlarda bulunmuştur. Maddi kalkınmaya yönelik olarak; Konya Traktör Motor Sanayi ve Traktör fabrikası, yanı sıra Yozgat, Niğde, Nevşehir, Çankırı’da fabrikalar kurulmuştur. Erbakan’ın “Cumhuriyet tarihinin en büyük ve en önemli kalkınma hamlesi” dediği bu kuruluşlar MSP’nin iktidar ortağı olduğu bu dönemde sanayileşmeye yönelik girişimlere ağırlık verdiğinin göstergesidir. Bu süreçte koalisyon ortakları arasında süren sürtüşmeler zirveye ulaşmış ve sonunda MSP’nin direnmesine rağmen AP, CHP ile işbirliği yaparak koalisyonu bozmuş ve 1977 genel seçimleri erkene alınmıştır (Sarıbay, 2018:587).

Tablo 1.2. 1977 Genel seçimleri sonuçları *Kaynak: <https://www.tbmm.gov.tr/>*

Parti Adı	Alınan Oy	Oranı
CHP	6.136.171	41,38
AP	5.468.202	36,88
MSP	1.269.918	8,56
MHP	951.544	6,42
BAĞIMSIZ	370.035	2,50
CGP	277.713	1,87
DP	274.484	1,85
TBP	58.540	0,39

Adalet Partisi, bu seçimler öncesinde MSP'yi sağ seçmenlerin gözünde MSP'ye dair sağdan uzak bir imaj yaratmaya çalışmıştır. Demirel, MSP için; *“MSP, milliyetçi değildir. Ne idüğü belirsizdir. Milli Görüş diye bir şey ortaya koydular. Bu, safsatadan ibarettir. MSP'ye verilmiş oylar, CHP'ye verilmiş sayılır.”* ifadelerini kullanmıştır. AP'nin MSP'yi eritme çabası başarıyla sonuçlanmış, MSP bu seçimlerde oy kaybetmiştir. Milletvekili sayısı yarı yarıya azalan MSP'nin durumu partililer tarafından ilk olarak seçimlerde hileli oy kullanımıyla açıklanmıştır. Sarıbay'a göre bu oy kaybında pek çok faktörden bahsetmek mümkündür. Sarıbay bu dönemde MSP'nin kaybettiği oylarla MHP'nin kazandığı oylar arasında bir ilişkinin olabileceğini, özellikle Anadolu bölgesinde mezhep ayrılıklarının bu konuda seçmen davranışında yönlendirici niteliğe sahip olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, Nakşibendiler ve Nurculardan oluşan iki etkin dinsel grubun çekişmesi MSP içerisinde de sürtüşmelere sebep olmuş, bu durum da Sarıbay'a göre oy kaybında etkili bir sebeptir (1985, 162-167). CHP'nin bir azınlık hükümeti kurma olasılığı belirince Demirel, iktidarı sola teslim etmemek adına tekrar Milliyetçi Cephe koalisyonunu gündeme getirmiş, MSP önce bu çağrışı reddetmiş fakat sonrasında kayıtsız kalmamıştır. MSP, AP'yle yapılan uzun pazarlıklardan sonra MHP'nin de katıldığı İkinci Milliyetçi Cephe koalisyonuna girmiştir. Bu koalisyon sürecinde de özellikle AP ve MSP arasındaki sürtüşmeler sürmüştür. Sarıbay'ın MSP koalisyonlarını değerlendirmesinde; MSP'nin ideolojisi doğrultusunda tutarlı davrandığı, maddi ve manevi kalkınma alanlarında öngördüğü politikaları uygulamaya büyük özen gösterdiği belirtilmiştir (2018: 589-590). İkinci MÇ hükümeti de 11 Aralık 1997 yerel seçimleri sonrasında dağılmış, ertesi hafta Ecevit AP'den istifa eden Bağımsızlar ve CGP ile bir koalisyon kurmuştur. Bu süreçte ülkede siyasal şiddet artmış, 1 Mayıs Katliamı, Abdi İpekçi'nin öldürülmesi, Alevilerin örgütlü bir şekilde katledilmeye başlanmasıyla 25 Aralık'ta Ecevit sıkıyönetim ilan etmek zorunda kalmıştır (Ahmad, 2014: 151-153). 1979 Ekim araseçimlerinde CHP'nin oy oranları düşmüş, akabinde Ecevit istifa etmiştir. Ardından Demirel 12 Kasım'da bir azınlık hükümeti kurmuştur.

1.4.5. 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi ve Milli Selamet Partisi'nin Kapatılması

Sıkıyönetim rejiminin güçlendirilmesi de siyasal terörün önünde duramamış, aksine giderek hızlanmıştır. Günde ortalama 20 kişi öldürülmeye, eski başbakan Nihat Erim, DİSK eski başkanı Kemal Türkler gibi önemli isimlerde hedef alınmaya başlamıştır. Öldürülenlerin çoğunluğu basında yer alan istatistiklere göre gençlerdir. Alevilere karşı toplu şiddet sürmeye devam etmiş, 1980 Temmuz'unun ilk günlerinde Çorum'da Alevilere karşı büyük bir saldırı düzenlenmiştir. "Devrimci Yol" grubundan solcuların işgal ettikleri iddia edilen Fatsa'ya askeri birlikler gönderilmiştir. Tüm bu şiddet zirveye ulaşana kadar ordu müdahale etmemiştir. Asker görevini tam yapabilmek için gerekli yasaların eksik olduğunu iddia ederken, çoğunluk ordunun bilerek bu şiddet ve belirsizlik ortamın sürdürdüğüne inanır (Ahmad, 2017:208). Böylece iktidarı ele geçirdiklerinde iflasın ve iç savaşın eşiğine gelen vatanın kurtarıcıları olarak görüneceklerdir. Nitekim 12 Eylül 1980'de tamda böyle karşılanmışlardır.

Siyasi partiler arasındaki kısır çekişmeler ve uzlaşmazlıklar nedeniyle devlet organlarının işlemez hale gelmesi, "Atatürkçülük yerine irticai ve diğer sapık fikirlerin eğitim kurumlarını, idare sistemini, yargı organlarını, güvenlik teşkilatını, işçi kurumlarını etkisi altın alarak ülkeyi bir iç savaşın ve bölünmenin eşiğine getirmesi" gibi nedenlerle Türk Silahlı Kuvvetleri Türkiye Cumhuriyeti'ni koruma görevini Yüce Türk Milleti adına yerine getirme kararı almış ve 12 Eylül 1980'de ülke yönetimine el koymuştur. Ordu nezdinde girişilen harekâtın amacı; ülke bütünlüğünü korumak, milli birlik ve beraberliği sağlamak, muhtemel bir iç savaş ve kardeş kavgasını önlemek, devlet otoritesini yeniden tesis etmektir. Yıllardır süren bu terör ortamından bunalan Türk toplumu orduyu bir kurtarıcı olarak görmüş ve darbeyi sükûnetle karşılamıştır. Ara dönem olarak adlandırılan askeri yönetim dönemi, ordunun tüm devlet yönetimine el koyduğu 12 Eylül 1980 tarihinden başlayarak demokratik seçimlerin yapılarak Turgut Özal'ın başbakanlığı resmen devraldığı 13 Aralık 1983 tarihine kadar geçen 3 yıl 3 aylık dönemi kapsar. Bu süreçte ülke yönetiminde tüm fiili güç Milli Güvenlik Konseyi elinde toplanmıştır. Ülkede her türlü siyasi faaliyetin her kademe

durdurulduğu ve diğer örgütlü faaliyetlere de son verildiği duyurulmuştur. AP, CHP, MSP ve MHP liderleri ordunun koruma ve gözetiminde belirli bir yerde ikamete zorlanmışlardır. 1972’den beri fiili olarak uygulanmayan idam cezaları seri bir şekilde uygulanmaya başlamış, 50 kişi idam edilmiştir. Siyasi partilere kayyum atayarak faaliyetlerini durduran MGK radikal bir karar alarak Ekim 1981’de siyasi partilerin tamamını kapatmıştır (Akgün, 2018:531-539). Milli Güvenlik Kurulunun çıkardığı 16.10.1981 tarihli ve 2533 sayılı siyasi partilerin feshine dair kanun gereği MSP de diğer tüm partiler gibi kapatılmış, taşınır ve taşınmaz tüm malları hazineye aktarılmıştır.

1.4.6. Refah Partisi

1980 sonrası Türkiye’de siyasal kültür alanında değişimler yaşanmıştır. Bu değişimleri yalnızca politik yaşama getirilen kısıtlama ve yasakların etkisiyle anlamak eksik olacak ancak toplum zaviyesinden bakıldığında anlaşılacaktır. Yeni arayışlar, toplumsal aktörler arası yeni ilişkilerle birlikte siyasal kültür de yenilenmiştir. Yumuşama ve icraat tartışmaları 80 sonrası siyasal yaşamı belirleyen iki ana kavramdır. “Yumuşama, hoşgörü ve uzlaşma” davalar arasında keskin kavgaların yerini almaya başlamış, bu bağlamda icraat üzerine tartışmalar ve eleştiriler gündeme gelmiştir. Cumhuriyet Türkiye’sinin darbeci ve devrimci arzuları besleyen siyasal ütopyaları zayıflamış, yönetim yaşam biçimlerini seçebilme hakkı muhalif fikirlerin odak noktasını oluşturmuştur. Bunun sonucunda kadınlar, türbanlılar, yeşiller gibi pek çok toplumsal aktör kamusal alanda görünür olmaya ve yeni bireysel ve kültürel duyarlılıkları işlemeye başlamışlardır (Göle, 2011: 37-40). Yanı sıra ithal ikameci ekonomik politikalardan liberal politikalara geçişle toplumsal tüketim kodları değişmeye başlamış, 1990’lı yıllarda radyo ve televizyonun gelişimi ve yaygınlaşması bu toplumsal değişimi beslemiştir (Demirezen, 2016: 214-218). Refah Partisini ve Milli Görüş’ün 1980 sonrasında gelişimini bu değişimler ışığında anlamak gerekir. 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesi’nin ardından cuntanın demokratik hayata dönüş kararıyla kurulan üçüncü Milli Görüş partisi olan RP, hak ve batıl mücadelesi temelinde anti Batıcı tutumunu sürdürmüş, İslamcı ve şeriatçı suçlamalarına karşın

dini motif ve mesajları söylemlerinde olabildiğince açık bir şekilde kullanmış ve İslam kaynaklı motivasyonunu sürdürmüştür. RP, yönelimi İslam ülkelerine dönük bir dış politika anlayışıyla karakterize edilebilir. RP, 12 Eylül darbesinin ve dönemin toplumsal şartlarının zemininde, selefi Milli görüş partilerine göre daha az dinsel kavramlardan oluşan, daha demokratik bir söyleme sahip olan, içinde birtakım İslami elementleri barındıran, bir ekonomi yaklaşımı olan Adil Düzen modelini benimseyen, katıldığı yerel ve genel seçimlerde siyasi başarısını sürekli artırarak popülaritesini zirveye taşıyan, ‘Milli Görüş Hareketi’nin kalesi’ olarak nitelenebilen bir siyasi partidir (Özdemir, 2015: 189),(Poyraz, 2013: 323).

12 Eylül’den sonra 19 Temmuz 1983’te Avukat Ali Türkmen başkanlığında İçişleri Bakanlığına kuruluş dilekçesi veren RP, Ali Türkmen de dahil olmak üzere 33 kurucu üyesinden 27’si için MGK tarafından veto edilmiş, akabinde genel başkanlığa Ahmet Tekdal getirilmiştir. Amblesinde yer alan başağın bereketi, hilalin ise bağımsızlığı temsil ettiği RP, kuruluşunun hemen ardından seçimlere girebilmek adına yurt genelinde teşkilatlanmaya başlamış sonrasında 44 ilde ve bu illerin en az üçte biri ilçelerinde teşkilatlanmayı sağladığını bildirmiştir. Ancak Yüksek Seçim Kurulu, RP’nin 30 kurucu üyesinin MGK tarafından sağlanmadığı gerekçesiyle seçimlere girmek hakkının olmadığını bildirmiştir. 6 Kasım 1983 seçimlerine giremeyen RP, 25 Mart 1984 mahalli seçimlerine girme hakkı kazanmıştır. Bu seçimlerde %4.4 oyla birlikte Şanlıurfa, Van ve 5 ilçenin belediyelerini kazanmıştır. 30 Haziran 1985’te Birinci Büyük Kongresini yapan partinin başkanlığına oy çoğunluğuyla yeniden Ahmet Tekdal getirilmiştir. 6 Eylül 1987’de yapılan referandumla eski siyasi liderlerin siyaset yasağının kaldırılması sonucunda RP’nde, 11 Ekim 1987’de İkinci Olağan Büyük Kongre düzenlenmiş ve Necmettin Erbakan oy birliği ile genel başkanlığa getirilmiştir (Arpacı, 2017:257-260). Ardından gerçekleşen 1987 milletvekili genel seçimlerine giren RP aldığı %7.2’lik oy oranıyla, %10 barajını aşamaması sebebiyle meclise girememiştir. RP, ilk sandık başarısını Milli Görüş karizmatik lideri Erbakan’ın başkanlığının etkisiyle 26 Mart 1989 yerel seçimlerinde elde etmiş, oyların %9,8’ini ve Şanlıurfa, Kahramanmaraş, Van ve Konya il merkez belediye başkanlıklarını almıştır. Kuruluşundan sonra girdiği tüm seçimlerde başarılı

bir ivme izleyen RP için 20 Ekim 1991 erken genel seçimleri bir dönüm noktası olmuştur.

Tablo 1.3. 1991 Genel seçimleri sonuçları *Kaynak: <https://www.tbmm.gov.tr/>*

Parti Adı	Alınan Oy	Oranı
DYP	6.600.726	27,03
ANAP	5.862.623	24,01
SHP	5.066.571	20,75
RP	4.121.355	16,88
DSP	2.624.301	10,75
SP	108.369	0,44
BAĞIMSIZ	32.721	0,13

RP, çıkardığı 62 milletvekili ile TBMM’de siyasi temsil imkânı yakalamıştır. Ancak seçimlere Alparslan Türkeş’in Milliyetçi Çalışma Partisi ve Aykut Edibali’nin Islahatçı Demokrasi Partisi ile ittifak yaparak giren RP’nin 62 milletvekilinden 22’si kısa zaman sonra istifa ederek partilerine geri dönüş yapmıştır (Çakır, 2018: 548). 27 Mart 1994 yerel seçimlerinde oyların %19,1’ini alarak, 1995 genel seçimlerinden elde edeceği başarının kapısını açmış ve popülaritesini artırmıştır. 1994 seçimlerinde başta İstanbul, Ankara, Konya, Kayseri, Erzurum, Diyarbakır gibi büyükşehirler olmak üzere 28 il ve 400’e yakın ilçenin belediye başkanlığını kazanmıştır. Bu seçim zaferi, RP’nin yerel yönetimlerdeki etkin ve başarılı hizmetlerine bağlanabilir (Poyraz, 2013: 320).

1.4.7. İdeolojik Değişim ve Kitleselleşme

RP, bu hızlı yükselişe karşın hala mühim bir imaj sorunu yaşıyordu. Laiklik ve demokrasi karşıtlığı imajı, yalnızca mütedeyyin kesime hitap ettiği algısı zayıflamıyordu. Bu bağlamda Milli Görüş çizgisinde, aynı damardan hareket etmekle birlikte bazı değişimler yaşanmaya başlamıştır. MSP geleneğinden devralınan değerler, hedefler zamanla farklılaşmaya, öncelikler sırası değişmeye başlamış ve RP bir değişim sürecine girmiştir. Parti sözcüleri ve Erbakan, 4. Büyük Kongrelerinde, farklı bir kimlikle siyaset sahnesine çıktıklarını ve yeni bir söylem oluşturduklarını vurgulamıştır. RP'yi Dünya ve Türkiye'deki değişimleri yakalayan, partiyi İslam ile özdeşleştirmeden toplumun tüm kesimlerini kucaklamasını sağlayan, dar bir kesimin partisi olmaktan öte Türkiye'nin partisi olduğunu vurgulayan bir kitle partisine dönüştürme hedeflerini ifade etmişlerdir. Yenileşme çabaları uzun süre İstanbul İl Teşkilatında tartışılmış, dönemin İstanbul il başkanı Recep Tayyip Erdoğan, yapılacak "vitrin" düzenlemesiyle yenileşme ve kitlelerle daha sıkı iletişim kurma fikrini partililere benimsetmeye çalışmıştır (Arpacı, 2017:266-269).

RP, diğer partilerin dönemde yaşadığı krizlerden de istifade ederek, dinamik, disiplinli ve fedakâr örgütü aracılığıyla kitleselleşmeye başlamıştır. MSP döneminin dışlayıcı, kendi içine kapalı çalışma tarzının yerini toplumun tüm kesimleri kucaklayan bir perspektif almıştır. Tebliğci yaklaşımlarını bütünüyle terk etmemekle birlikte yerine daha çok propaganda yapmayı tercih ederek seçmeni yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Bu değişimin öncüsü hareketin "yenilikçi" olarak nitelendirilen kanadıdır. Milli Görüş Hareketi içerisinde fikir ayrılıkları bu yıllarda gelişmeye başlamış, kaba bir tanımlamayla iki liberal "yenilikçi" kanat ve İslamcı kalmak isteyen "gelenekçi" kanat olarak iki grup belirmiştir. Burada esas ayrım, yenilikçilerin RP'yi "ideolojik omurgalı bir kitle partisine" dönüştürmek istemesine karşın, gelenekçilerin "ideolojik bir kadro partisi" olarak tutmak istemeleridir. Yenilikçiler partinin kapısını herkese açmaktan yanadır. Bu yenilikçi kanadın önde gelen isimlerinin ortak özellikleri MSP'nin ilk yıllarında harekete katılan gençler olmalarıdır. Erbakan bu orta yaş kuşağı kadroları "Refah ocağında yetişmiş imanlı pırlantalar" olarak tanımlar. (Çakır, 2018:549). RP yenilik taraftarları, iki ana merkez sağ parti olan ANAP ve

DYP'den oy alabilmek için partiyi merkeze doğru kaydırmak, sosyal ve ahlaki konulardan ve İslamcı vurgudan ziyade ekonomik konulara yönelmenin önemini vurgulamış, bu bağlamda yapılan seçim çalışmalarında parti adayları genelevleri ve meyhaneleri ziyaret ederek orada çalışanlardan da oy istemiştir (Avcu, 2018:638). RP böyle yaparak seküler kesimin, kendisinin şeriat esaslarına dayalı bir din devleti tesisine çalıştığı, laiklik ve demokrasi karşıtı olduğu ve iktidara gelmesi durumunda baskıda bulunacağına dair iddia ve kaygıları gidermek için çalışmıştır.

Toplumu huzursuz eden Kürt-Türk meselesi temelinde oluşan şiddet sorunsalının bir üst kimlik olan İslam ekseninde çözme çabası RP'ye duyulan güveni artırmış, buna ek olarak inanç özgürlüğüne yaptığı vurgu ve özellikle başörtüsü konusunda tutumuyla İslamcı taraftarlarının desteğini artırmıştır. Toplumda imkân alanlarının genişlemesiyle artan kimlik ve yaşam biçimlerinin rahatça gelişeceği siyasal ortam arayışı RP ile karşılık bulmuştur. Ülkenin yerel yönetimlerinin çoğunluğunu elinde bulunduran RP kendi sermayedarını oluşturmuş, bu minvalde ortaya milliyetçi-muhafazakâr tutuma sahip bu yeni kesimin ihtiyaçlarına uygun olarak “serbest piyasa İslam'ı” söylemi çıkmıştır. Yeni kurulan TV, gazete, dergi ve radyolar aracılığıyla İslamcı aydınlar söylemleri yaygınlık kazanmaya başlamış, bunun üzerinden yeni bir İslamcı kimliğin oluşumu hızlanmıştır. Milli Görüş hareketi, RP ile birlikte, moderniteyle barışık kendi modernitesini İslami kavramlarla üretme çabasına girmiştir. Yanı sıra dönemin hükümetinin işsizlik, yolsuzluk bunlarla birlikte çok pek soruna çözüm getiremeyeişine karşı adalet arayışında olan insanlar sistemi protesto etmek için RP'ye oy vermiş, sistem RP'ye saldırdıkça ve partiyi sistem karşıtı ilan ettikçe, RP sistem karşıtlarının ilgi odağı olmuştur (Yavuz, 2018:598).

RP döneminde, önceki Milli Görüş partilerinden farklı olarak kadın, kamusal ve siyasal alanda görünmeye başlamıştır. Ülkede yaşanan bu dönüşümde RP'nin payı oldukça büyüktür. Milli Görüş Hareketi'ne mensup kadınlar “Allah rızası” fikrini merkeze alarak politik temsil beklentilerini oldukça az tutmuş, mevcut şartlarda elde edilmiş kazançlar politik anlamda yeterli gelmiştir. Nihayetinde partiye hizmet etmek dine hizmet edilmesi ile eşdeğer tutulmuştur. Partilerini iktidara taşıırken mühim rol oynayan bu kadınların kazançları yalnızca iktidar ve dini değerlerin yaşanması ile

sınırlı değildir. Aynı zamanda kamusal alanda görünürlüğü olmayan, yalnızca eşi üzerinde statü kazanan kadınlar kazandıkları siyasi kimlikle birlikte özgüven, statü, aile içi şiddetin sonlanması anlamında pek çok kazanç elde etmiştir (Baykal & Çaha, 2021: 148). Bir yandan başörtüsüyle üniversitelere devam edilmesine öncülük ederek destek vermiş, diğer yandan da kadınları siyasal faaliyetlere çekerek onları kendi programları doğrultusunda harekete geçirmiştir. 1991 seçimlerinden başlayarak kadınlarında RP'ye üye olmasını sağlamıştır.

“Parti bünyesinde faaliyet gösteren kadın komisyonlarında görev alan RP’li kadınlar, 27 Mart 1994 yerel seçimlerinde partilerini birçok yerde yerel yönetimlerin başına getirmişlerdir. RP’li kadınların bu seçimlerde İstanbul’da ev ev dolaşarak yaptığı çalışmalar, partinin kadına bakışında büyük bir aşınmaya yol açmıştır. İslami bir söylemle yola çıkan RP, fikirlerini sahiplendiği İslami düşünürlerin karşı oldukları kadının kamusal alana çıkışı konusunda büyük bir yol kat etmiştir. RP’nin kadınlarda siyasete karşı uyandırdığı ilgi, kadınların zamanla geleneksel ev kadını rolünden sıyrılıp politik bireye dönüşmesinde önemli bir rol üstlenmiştir” (Çaha, 2010: 257, akt. Özdemir, 2015: 173).

1.4.8. Adil Ekonomik Düzen

Adil düzen, yeni bir ekonomik düzen olarak nitelendirilse de esasında sosyal, ahlaki ve siyasal sistemi de içine alan, her koşulda hakkı ve adaleti esas alan, sınırları İslam’a, Kuran ve sünnete dayalı prensiplerle çizilen, bir değerler bütünü, yeni bir doktrin olarak ortaya çıkmıştır. Adil düzen sömürüye müsaade etmeyen, herkese hakkını veren ve fırsat eşitliği sunan, ekonomik kalkınmaya yönelik faydalı ve yapıcı faaliyetleri teşvik eden bir ekonomik düzendir. İslam’da ekonomik prensiplerin başında gelen yasaklanan faiz, bu ekonomik düzende yoktur. Kredilerin faizsiz sunulduğu, kişisel mülkiyete ve emeğe saygı duyan, bölgelerarası ve kişisel gelir dağılımı adaletsizliklerini gidermeye yönelik gerektiğinde devlet müdahalesini kabul eden fakat kural olarak serbest piyasayı savunan, tüm vatandaşların doğar doğmaz sosyal güvenceye sahip olduğu iç ve dış dengeyi kendi kaynakları ile sağlayan, faizin hiçbir şekilde yer almadığı bir iktisadi sistemdir. Bu haliyle kapitalist ve sosyalist

fikirlerin sentezini ihtiva etmektedir. Adil Düzen “Karşılıksız para yok” ilkesine dayalı işler. Para ancak üretilen malların karşılığı miktarında basılmalıdır. Bunun dışında para basılmamalı ve piyasada kaydı para bulunmamalıdır. Zira bu haksız kazanca Erbakan’ın ifadesiyle rant ekonomisine sebebiyet vermektedir (Sugözü, 2016: 399-404).

Milli Görüş Hareketinde Adil düzen RP ile gündeme gelmiş olsa da esasında adil düzende bahsi edilen tüm fikirler Erbakan’ın siyasi hayatının başlangıcından itibaren söylemlerinde mevcuttur. Öncelikle Adil Düzenin anlaşılabilmesi için köle düzeni ve hak-batıl arasındaki mücadeleyi bilmek gerekir. Erbakan’a göre Dünya üzerinde Emperyalizm ve Siyonizm’in oluşturduğu köle düzeni mevcuttu. Aynı düzen Türkiye’de de “taklitçi partiler” aracılığıyla sürdürülüyor ve faiz, kredi sistemi, haksız vergi gibi yöntemlerle sürdürülüyordu (Yorgancılar, 2012b: 384-385). Bu köle düzeniyle ezmekte olan toplumlar, sömürgeleri sayesinde daha da zenginleşirken, ezilen toplumlar sefaletle mahkûm oluyor, giderek fakirleşiyor ve toplumlar arası gelir dağılım dengeleri bozuluyordu. Erbakan ve RP “hak ve adalet” üzerine inşa edilmiş Adil Düzen modeliyle bu köle düzenini kaldırarak yeryüzünde huzur güveni tesis etmeyi planlıyordu. Türkiye’de Adil Düzene geçilmesiyle ülke “Yeniden Büyük Türkiye” halini alacak, Türkiye öncülüğünde hak merkezli yeni bir dünya kurulacaktı (Erbakan, 2013: 208-231). Herkese fırsat eşitliği tanıyan ve hakkını veren, Milli Görüş’ün yeni düzeninden faiz olmayacak, haksız vergiler kalkacak, karşılıksız para basılmayacak, aynı sermayeyle üç misli üretim yapılabilecekti. Devlet; güvenlik, yönetim, su, altyapı gibi hizmetleri yürütecekti. Adil Düzende temel şart; “Ne kadar tüketeceksen o kadar üreteceksen, başkasının hakkını yemeyeceksen” ilkesi idi (Çakır, 2018: 557-563). Adil Ekonomik Düzen, ekonominin hakka dayanan teşvik edici bir unsuru olan kâra müsaade ettiği halde, bir sömürü ve haksızlık vasıtası olan faize yer vermemektedir. Milli Görüş Hareketi, mülkiyet hakkı ve serbest piyasa rekabetini öne çıkarmakta ancak bu minvalde bir tekelleşmeye fırsat tanımayarak ekonomiyi ve insan haklarını koruyarak Kapitalizm ve Komünizm’in sağlayamadığı düzeni Adil Ekonomik Düzen modeli ile sağlayacağını vadetmektedir (Erbakan, 2020:13-14).

Milli Görüş’ün başından beri tek bir emeli vardı, “*Milli Görüş çizgisi iktidar olacak, hareketin lideri Erbakan başbakan olacak, Adil Düzenle ülkemizin yararına hizmetler yapılacaktır, Türkiye geri kalmışlıktan kurtulacaktır, ayrımcılıklar ortadan kalkacaktır ve toplumsal barış olacaktır.*” (Arınç, 2012: 170). Milli Görüşçülere göre Türkiye, maddi ve manevi kalkınmaya ancak RP’nin önderliğinde ve Erbakan Başbakanlığında kavuşabilecektir.

Adil Düzen söylemiyle RP, selefi olan Milli Görüş partilerinin izlediği devletçi ve korumacı ekonomik politikaları bırakarak piyasa ekonomisi modeline yönelmiştir. Turgut Özal döneminde uygulanan serbest piyasa politikası sonucunda Anadolu burjuvazisine devletin kontrolcü ve sınırlayıcı etkisinden kurtulma imkânı doğmuş, Özal’ın serbest piyasa politikasını benimseyen bu kesimler, devlete ve büyük sanayicilere karşı kamuoyu oluşturmak için İslami sembolleri ve söylemi en etkili silah olarak görmüştür. Anadolu’da ortaya çıkan bu yeni burjuva sınıfının talepleri RP’nin piyasa ekonomisi modeline yönelmesine sebep olmuş, Adil Ekonomik Düzen fikri bu bağlamda somutlaşmıştır (Özdemir, 2015: 172). Milli Görüş ideolojisiyle kitlelere seslenen Erbakan bu defa “adil düzen” söylemiyle kendisine yer edinmiş, RP’nin Adil düzen modelini; dönemin yolsuzlukları, rüşvetleri, eşitsizlikleri karşı, “iş yapan bürokrasi ve temiz şehir” yerel yönetimlerde başarılı şekilde uygulaması halka umut vermiştir (Yavuz, 2018: 598).

1.4.9. İslam Birliği ve D-8

İslam birliği ideali, Milli Görüş çizgisini ve dış politikasını karakterize eden temel mesele olup, RP gündemini MNP ve MSP’ye nazaran daha çok meşgul etmiş, D-8 Ekonomik İşbirliği Teşkilatı projesi ile bu gündem eyleme dökülmüştür. Müslümanların birliği manasında kullanılan İslam Birliği küresel ölçekte kültürel siyasal ve ekonomik alanlarda Müslümanları bir araya getirerek sömürü düzenine karşı koymayı amaçlar. Milli Görüş Hareketi ortaya çıktığından itibaren daima bu idealin peşinde olmuş ve gerçekleştirmeye yönelik faaliyetler sürdürmüştür (Tuğrul, 2019:25). Batı karşıtı konumlarından hareketle Refah Partisi de Türkiye’nin Ortak

Pazar ve Avrupa topluluğu üyeliklerine karşı çıkmıştı zira bu durum Türkiye'nin bağımsızlığından taviz vermesiydi. Erbakan'a göre Siyonist düzenin asıl hedefi İslam dünyasıydı ve bu oyunun bozulması ancak Milli Görüş'ün iktidara gelip İslam Birliğini sağlanması ve Türkiye'yi bu birliğin lideri yapması ile mümkündü. İslam Birliğinin sağlanması yolunda beş ana adım vardı. Bunlar; Müslüman Ülkeler Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın kurulması, Müslüman Ülkeler Savunma İşbirliği Teşkilatı'nın kurulması, Müslüman Ülkeler Ortak Pazar Teşkilatı ve Birliği'nin kurulması, Müslüman Ülkeler Kültür İşbirliği Teşkilatı'nın kurulması ve Müslüman Ülkeler Ortak Para Birimi'ne geçilmesiydi (Çakır, 2018:56-50). Bu ideale yönelik olarak Milli Görüş Türkiye'nin, İslam Konferansı'na tam üyeliğini ve İslam Bankası kurucu ortak olunmasını sağlamış, 1990 yılında Bağdat'ta temeli atılan Müslüman Topluluklar Birliği'nin kurulmasına da katkı vermiştir. Necmettin Erbakan'ın başkanlığını yaptığı 54. Hükümet döneminde D-8 projesi hayata geçirilmiş, bu İslam Birliği idealinin ilk nüvesi olarak hareket bünyesinde heyecan uyandırırken, siyasette de dikkatleri üzerine çekmiştir (Tuğrul, 2019: 26-27).

15 Haziran 1997'de RP döneminde kurulmuş olan D-8, Erbakan'a göre 20.yüzyılın en mühim olaylarından birisidir. Dünya üzerindeki 190 ülkeden ileri derecede kalkınmış olan 8 ülke, aralarında işbirliğini geliştirmek ve yeryüzü üzerindeki etkinliklerini artırmak için G-8 çatısı altından birleşirken gelişmekte olan ülkelerin böyle bir teşkilata sahip olmaması Erbakan nazarında mühim bir problem oluşturmuştur. G-8'e paralel olarak küresel nitelikte bir Müslüman birliği fikrinin temelleri Ekim 1996'da gerçekleştirilen Kalkınmada İşbirliği Konferansı'nda atılmıştır. Gelişmekte olan tüm ülkeleri kucaklamayı amaçlayan bu birlik; Endonezya, Malezya, Bangladeş, Pakistan, İran, Mısır, Nijerya ve Türkiye'den oluşan coğrafi konumları ve temsil durumlarıyla çekirdek bir yapı olarak ortaya çıkmıştır (Erbakan, 2013:208-209). D-8 işbirliği ülkeleri, kurulduğundan bu yana dostane ilişkiler sürdürerek pek çok uluslararası üst düzey konferans, konsey ve komisyon toplantısı, seminer ve eğitim programı düzenlemiş, küresel düzeyde İslam'ın temsilini sağlamıştır. Aynı zamanda üyesi olan ülkelerin kendi aralarında ticaret ilişkilerini destekleyerek daha iyi fırsatlar yakalamalarına ve dünya ekonomisindeki durumlarını güçlendirmelerine olanak tanımıştır (Erbakan, 2019: 170-180).

İKİNCİ BÖLÜM

28 ŞUBAT SÜRECİ: REFAH PARTİSİ VE FAZİLET PARTİSİ

2.1. 1994 Yerel Seçimleri

1993 yılında Turgut Özal'ın vefatının ardından Süleyman Demirel Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. DYP'de Demirel'den boşalan genel başkanlık koltuğuna ise Tansu Çiller oturmuş ve Türkiye'nin ilk kadın başbakanı olmuştur. 27 Mart 1994 tarihinde gerçekleştirilen Türkiye yerel seçimlerinde RP önemli bir yükseliş yaşamış ve %19.1'e varan oy oranına ulaşmıştır. İstanbul, Ankara, Erzurum, Diyarbakır, Kayseri ve Konya Büyükşehir Belediyeleri'ni kazanan RP, yanı sıra kazandığı 22 il belediye başkanlığı ile ülkede pek çok il merkezini kontrol etme olanağına sahip olmuştur. 1994 yerel seçimleri ülkede 28 Şubat Sürecini başlatan en önemli olaylardandır. Bu seçimlerde elde edilen başarı RP'nin yükselişini hızlandırmış ve 1995 genel seçimlerine zemin hazırlamıştır.

Tablo 2.1. 1994 Yerel seçimleri sonuçları *Kaynak: <https://www.tbmm.gov.tr/>*

Parti Adı	Alınan Oy	Oranı
DYP	6.027.095	21,40
ANAP	5.937.031	21,08
RP	5.388.195	19,14
SHP	3.807.921	13,52
DSP	2.463.853	8,75
MHP	2.239.117	7,95

Tablo 2.2. 1994 seçimleri RP'nin Kazandığı Büyükşehir Belediyeleri ve Başkanları *Kaynak:*
<https://www.ysk.gov.tr/>

Şehir	Kazanan
İstanbul	Recep Tayyip Erdoğan
Ankara	Melih Gökçek
Erzurum	Ersan Gemalmaz
Diyarbakır	Ahmet Bilgin
Kayseri	Şükrü Karatepe
Konya	Halil Ürün

27 Mart 1994 yerel seçimlerinde Türkiye'nin en büyük iki şehri olan Ankara ve İstanbul'la birlikte 26 il belediyesini kazanan RP yaşadığı bu hızlı yükselişle dikkatleri üzerine çekmiştir. Elde edilen başarıda şüphesiz Milli Görüş'ün ideolojik dönüşümü ve kitleselleşmesinin önünü çeken Recep Tayyip Erdoğan öncülüğündeki yenilikçi grubun etkisi büyüktür. Erdoğan bu sayede, ANAP'lı rakibine 100 binden fazla oyla fark atıp İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ni, Gökçek ise yaklaşık 11 bin oy farkıyla Ankara Büyükşehir Belediyesi'ni kazanmış, bu sonuçlar adeta siyasal İslam'ın zaferi olarak görülmüştür. Ana muhalefet partisi, SHP ve MHP'nin oylarında ciddi bir düşüşün kaydedildiği bu seçimlerde, büyükşehirleri ahlaki anlamda yozlaşmış ve dini değerlerden kopmuş olarak gören, bu düzene alışmamış büyük kentlerin taşralı sakinleri, dini ve RP'yi bir sığınak olarak görmüştür. Yanı sıra gecekondu semtlerinde yapılan yoğun propaganda partinin başarısına katkıda bulunmuştur. RP'li kadınların bu seçimlerde İstanbul'da ev ev dolaşarak yaptığı çalışmalar, partinin kadına bakışında büyük bir aşınmaya yol açmakla birlikte bu seçimlerde birçok yerde partilerini yerel yönetimlerin başına getirmelerini sağlamıştır (Özdemir, 2015:174). 1994 seçimlerinin dikkat çeken bir diğer yanı Güneydoğu'dan birinci parti olarak çıkması olmuştur. RP burada yüksek oy oranlarına ulaşmış, Diyarbakır, Şanlıurfa, Van, Adıyaman, Batman, Bitlis, Muş, Ağrı ve Bingöl'de il belediye başkanlıklarını kazanmıştır. Bu başarı RP'nin Kürt seçmeniyle ilişkilerini iyileştirme noktasında önemli adımlar attığını kanıtlamıştır (Çakır, 2018: 552). Sonuç olarak RP bu seçimlerde 6 büyükşehir, 22 il, 92 ilçe ve 207 belde olmak üzere toplamda 327 belediyenin başkanlığını kazanarak ülke nüfusunun üçte birini yönetme şansına sahip olmuştur. 1994 seçimlerinde yerel yönetimlerde kazanılan bu başarı,

seçmenin RP'ye dair olumlu izlenimi güçlendirmiş ve 1995 genel seçimlerinde elde edilen başarının temelini hazırlamıştır.

2.2. 1995 Genel Seçimleri

1995 Genel Seçimleri ve bu seçimlerde Refah Partisi'nin ulaştığı başarı, ülkede farklı bir dönemin kapılarını açan 28 Şubat sürecinin başlangıç fitili olarak kabul edilebilir. Cumhuriyet modernleşmesiyle birlikte baskılanmaya başlayan İslami kimlik, Milli Görüş Hareketiyle birlikte sadece özel alanda yaşanan bir değerler manzumesi olmaktan çıkmış ve dinsel, siyasal değerleri, pratikleri ve kendine özgü kurumlarıyla kamusal yaşamda boy göstermeye başlamış (Çaha, 2012: 269) ve 1995 seçimleriyle birlikte siyasette tarihinin en geniş halk desteğine ulaşmıştır. RP'nin katıldığı 1995 seçimler Türk siyasal hayatından bir dönüm noktası teşkil etmektedir.

RP, 1995 Seçimleri Seçim Beyannamesinde, ülkede sorunların kaynağının taklitçi zihniyetin siyasi partilerinin yanlış politikaları olduğunu ve çözümün, hakkı üstün tutan, bağımsızlık taraftarı RP olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu beyannamede;

“Koyu faizci kapitalist düzene karşı adil ekonomik düzeni savunduğunu, baskıcı gardiyan devlete karşı insan hakları ve özgürlüklerine saygı duyan garson devleti öncelediğini gerçekleştirecekleri üretim seferberliğiyle işsizlikle mücadele edeceklerini, ekonomik kalkınmada IMF reçeteleri yerine Milli Görüş uygulamasına geçileceğini, iktidarlarında geçim sıkıntısının ortadan kalkacağını ve herkesin refah düzeyinin yükseleceğini, ülkede inananlara yapılan zulümlerin kaldırılarak gerçek demokrasinin tesis edileceğini, dış politikada uydu değil lider bir Türkiye hedefi için Dünya Müslüman Ülkeler Birliği'nin kurulması gerektiğini, iktidarıyla Adil Düzen çerçevesinde adil ekonomik düzen ve adil siyasi düzenin kurulacağı gibi adil ahlaki düzenin de kurularak ahlaki çözülmenin durdurulacağını ve bilakis manevi kalkınmanın yeniden planlı olarak başlatılacağını ifade etmiştir” (Özdemir, 2015:174).

Tablo 2.3. 1995 Genel seçimleri sonuçları *Kaynak: <https://www.tbmm.gov.tr/>*

Parti Adı	Alınan Oy	Oranı
RP	6.012.450	21,38
ANAP	5.527.288	19,65
DYP	5.396.009	19,18
DSP	4.118.025	14,64
CHP	3.011.076	10,71
MHP	2.301.343	8,18
HADEP	1.171.623	4,17

Tablo 2.4. 1995 Genel seçimleri FP İller Bazında Seçim Sonuçları *Kaynak: <https://www.tuik.gov.tr/>*

İller	Seçim Yüzdesi	İller	Seçim Yüzdesi	İller	Seçim Yüzdesi
Adana	16,6	Diyarbakır	18,0	Osmaniye	¹
Adıyaman	32,5	Edirne	5,2	Rize	23,8
Afyon	22,2	Elazığ	41,8	Sakarya	28,2
Ağrı	30,7	Erzincan	32,3	Samsun	22,1
Aksaray	29,6	Erzurum	38,6	Siirt	27,9
Amasya	23,3	Eskişehir	14,4	Sinop	17,0
Ankara	20,8	Gaziantep	23,7	Sivas	39,2
Antalya	13,2	Giresun	21,2	Şanlıurfa	26,1
Ardahan	13,1	Gümüşhane	32,0	Şırnak	8,3

¹ 3 Kasım 1996 tarihinde yapılan mahalli idareler ara seçimleri öncesinde il olması gündeme gelmiş, TBMM’de 23 Ekim 1996’da yapılan oylamada Osmaniye’nin yeniden il olması karara bağlanmıştır.

Artvin	14,5	Hakkâri	5,9	Tekirdağ	6,9
Aydın	8,6	Hatay	18,4	Tokat	30,7
Balıkesir	14,9	Iğdır	9,0	Trabzon	26,2
Bartın	12,3	Isparta	16,1	Tunceli	2,6
Batman	25,7	İstanbul	23,9	Uşak	13,9
Bayburt	38,5	Konya	41,7	Van	23,7
Bilecik	15,8	Kütahya	24,5	Yalova	18,8
Bingöl	51,5	Malatya	37,1	Yozgat	36,0
Bitlis	29,0	Manisa	13,1	Zonguldak	14,2
Bolu	26,5	Mardin	20,0		
Burdur	13,3	Mersin	10,6		
Bursa	18,7	Muğla	5,05		
Çanakkale	9,9	Muş	29,6		
Çankırı	27,1	Nevşehir	28,3		
Çorum	30,4	Niğde	22,5		
Denizli	10,3	Ordu	17,8		

24 Aralık 1995'te yapılan Milletvekili Genel seçimlerinde Refah Partisi %21'lik oy oranıyla birinci parti olmuştur. RP'nin iktidara ilk sıradan aday olması sistemi tekelinde bulunduran devlet elitini şaşkınlığa uğratmıştır. RP iktidarı ihtimalini görünürde laiklik ilkesi, gizilde kendi otoritesi için tehlike addeden devlet eliti, siyasi teamüller gereği hükümeti kurma görevinin seçimlerden birinci çıkan partiye verilmesi gerekirken bunu tartışma konusu haline getirmiş ve Refah'sız bir koalisyon arayışına gidilmiştir. Bu arayışa rağmen Cumhurbaşkanı Demirel parlamento geleneğine bağlı kalarak hükümeti kurma şansını 10 Ocak 1996'da Erbakan'a vermiştir. Erbakan bir süre siyasi parti liderleri ile görüşmüş ancak kimseden destek alamamış ve hükümeti kurma görevini iade etmek durumunda kalmıştır. Ardından hükümeti kurma görevi Doğru Yol Partisi lideri Tansu Çiller'e verilmiştir. RP ile koalisyon kurmayacağını açıklayan Çiller Anavatan Partisi lideri Mesut Yılmazla görüşmelere başlamış ancak Başbakanlık konusunda anlaşmazlık yaşayan ikilinin görüşmeleri çıkmaza girmiş ve Çiller görevi Demirel'e iade etmek zorunda kalmıştır. Çiller'in ardından ANAP lideri Yılmaz hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir (Özdemir, 2015: 175). Diğer tüm partiler RP ile koalisyon ortağı olmayacaklarını keskin bir dille ifade ederken Yılmaz'ın Erbakan'la koalisyon fikrine sıcak bakması ordu ve devlet elitinde tedirginlik oluşturmuş ve iki lider anlaşmak üzereyken ordunun baskı ve müdahalesi sonucu olası koalisyon engellenmiştir. Ardından ordunun teşvikiyle, dönüşümlü başbakanlık uygulamasına karar verilerek ANA-YOL hükümeti kurulmuştur. Bu koalisyon iktidarda olduğu yaklaşık dört ayı neredeyse tamamen anlaşmazlıkla geçirmiş, bu anlaşmazlığı RP'nin bu koalisyonun sonunu getirmeye yönelik çalışmaları giderek artırmıştır. Koalisyonun sonu, Çiller hakkında RP'nin istediği yolsuzluğa dair parlamento soruşturmasına ANAP'ın destek vermesiyle gelmiş, ortağının ihanetiyle öfkelen Çiller partisini koalisyondan çektiğini duyurmuş, ardından Başbakan Yılmaz görevinden istifa etmiş ve böylelikle ANA-YOL Hükümeti dağılmıştır. Bu olaydan sonra Erbakan ve Çiller görüşmelere başlamış, bu görüşmeler sonucunda REFAH-YOL Hükümeti iki yıl dönüşümlü başbakanlığa karar verilerek 28 Haziran 1996'da kurulmuştur. 54.hükümetin ilk başbakanı Erbakan'dır (Zürcher, 2019: 358-359). REFAH-YOL Hükümeti ve Erbakan'ın başbakanlığı, ordu ve Kemalist devlet eliti nezdinde "devletin ehil olmayan ellerde bulunması" anlamına gelmektedir. Dolayısıyla kısa sürede darbeye zemin hazırlayan irtica söylemleri ve

baskıcı müdahaleler baş göstermiş, bu süreçte ordu ve medya grubu Erbakan hükümetinin sonunu getirmek için elinden geleni yapmıştır.

2.3. 28 Şubat Sürecine Götüren Gelişmeler: REFAH-YOL Hükümeti

REFAH-YOL koalisyonunun her iki taraf içinde olumlu sonuçlar doğuracak olması; Erbakan'ın iktidar ortaklığına, Çiller'in ise olası yolsuzluk suçlamalarına karşı açılma ihtimali olan meclis soruşturmalarını engelleme imkânına kavuşması, çekişen iki partinin koalisyon ortağı olmasını mümkün kılmıştır. Çiller, asla bir araya gelmeyeceğini ifade ettiği Erbakan ile hükümet kurmaya razı olmuştur.

İslami yönelimleri bilinen RP'ye ve beraberinde mütebedeyyin kesime karşı baskıcı müdahaleler daha iktidar ortağı olmadan, 1995 genel seçimlerinin ardından başlamıştı. RP'nin milletvekili seçimlerini kazanması üzerine kısa bir süre sonra Jandarma Genel Komutanlığı yayınladığı “ibadet genelgesi” ile mescitlere rütbeli personel ve sivil memur ve işçilerin girmesini, kışla mescitlerinde ve camilerinde ezan okunmasını, rahle, tesbih, takke gibi TSK Kıyafet Kararnamesi'ne uygun olmayan malzemelerin kullanılmasını yasaklamıştır. RP'nin Genel Başkan Yardımcısı Oğuzhan Asiltürk'ün ibadet genelgesine; “Bu laiklik değil, din düşmanlığıdır. Böyle din ve vicdan özgürlüğü olmaz, ibadet etmek bir ihtiyaçtır.” eleştirisini yöneltmiştir.

RP'ye süreç boyunca yöneltilen temel eleştiri, demokrasiye ve laikliğe inanmadığıdır. Hâlbuki Türk laiklik uygulamaları yalnızca Cumhuriyet modernleşmesiyle birlikte Kemalist elitin toplumu şekillendirme ve dini kontrol etme çabalarından öte gitmemiştir. Laiklik, iktidarı elinde tutan ve kimseyle paylaşmak istemeyen Kemalist elitin Müslüman kimliği ve hafızayı yok saydığı ve geniş halk kitlelerini ötekileştirdiği bir “dışlama rejimine” dönüştürmüştür (Yavuz, 2018:600-601). 28 Şubat sürecini dikte eden Kemalist ordu ve devlet elitinin mütebedeyyin kesime karşı yürüttüğü güç savaşının da özünde laiklik ilkesi ile uyuşmadığı, bu çabanın sistemin tekeline kaybetme korkusuyla Müslüman kimliği siyaset alanının dışına itme, çevrede kalmasını sağlama çabası olduğu aşîkârdır. Siyasal hayatı boyunca Siyonizm'in ve onun hizmetinde olan Batı dünyasının düşmanı olduğunu ifade eden

ve Milli Görüş dışında tüm partileri Batı taklitçiliği ile suçlayan Erbakan, iktidarı boyunca yine bu fikri zeminden ayrılmamış, buna uygun bir dış politika izlemeye çalışmıştır. Yanı sıra iç politikada Anadolu sermayesine verilen desteği artırmış, ekonomik ve sosyal vaatlerini gerçekleştirmeye yönelik girişimlerde bulunmuş, İslami yönelimli hedeflerini açıkça ifade etmekten çekinmemiştir.

Erbakan ilk yurtdışı gezilerini İran, Pakistan ve Malezya'ya yapacağını açıklamış, bu gezi planı medyada "Saltanat Gezisi" olarak yer bulmuş ve tepkileri üzerine çekmiştir. RP açısından esas deprem Libya ziyaretinde yaşanmıştır. Başbakan Erbakan Libya lideri Kaddafi ile uzun zamandır alacaklarını tahsil edemeyen Türk müteahhitleri için görüşmeyi amaçlıyordu. Ancak Libya'da büyük bir siyasi nezaketsizlik ile karşılaştı. Kaddafi, Türkiye'yi "Kürtlere soykırım uygulamakla ve Siyonizm'le işbirliği içinde olmakla" itham etti. Erbakan'ın bu suçlamalara karşın gerekli tepkileri vermemesi ve ziyaretini yarıda kesip dönmemesi kamuoyunda büyük tepki topladı. Erbakan bu gezi sonrasında İslam Ortak Pazarı için düğmeye bastı ve D-8 grubunu kuracağını açıkladı. Ancak bu birlik yeni gerilimler ortaya çıkardı, Arap Dünyası Türkiye liderliğinde bu birliği hegemonya olarak değerlendirdiyordu. Bu süreçte iç politikada da RP her yaptığı ve her söylediği ile tepki topluyordu. Türban yasağıyla ilgili yaptığı konuşmalar meydanları hareketlendiriyor, üniversite rektörlerinin türbanlı öğrencileri kapıda karşılayıp selam duracağını vaat ediyordu. Anıtkabir'i ziyaret eden Erbakan'ın şeref defterine yazdığı mesajda laiklik kelimesinin yer almamış olması ve tarikat liderlerine verdiği iftar yemeği tepki toplamıştı. Yanı sıra RP il teşkilatlarının yaptığı gösteriler yine medya tarafından 'şeriat gösterisi' olarak duyuruluyordu. Tüm bunlar olurken çoğu dernek, vakıf, öğretim üyeleri, devlet adamları bürokratlar gibi önemli simalarında katıldığı Refah karşıtı protestolar düzenlenerek laiklik mesajlar veriliyordu (Birand ve Yıldız, 2012: 154-165).

Bu gelişmeler ortasında 3 Kasım 1996 yılında gerçekleşen Susurluk Olayı ile birlikte devlet ve siyasetteki çürümenin boyutları gözler önüne serilmiş, bu olay derin devletin varlığını ortaya çıkardığı gibi dokunulmazlığını da ispat etmiştir. Uzun zamandır Türk polisi ve Interpol tarafından birçok suçtan dolayı aranan Abdullah Çatlı, aşiret reisi ve korucubaşı bir milletvekili Sedat Bucak ve eski Emniyet Müdürü

Hüseyin Kocadağ, Susurluk'ta bir trafik kazası neticesinde içinde silahlarında bulunduğu bir otomobilin içinde birlikte ortaya çıkmıştır. Bu görüntü devlet-mafya işbirliğini gözler önüne sermiş, halkta var olan belirsizlik ve şüpheleri en üst düzeye çıkarmış ve hükümeti alt üst etmiştir (Tüylü, 2012:83).

28 Aralık'ta bu sürecin önemli figürlerinden olan Fadime Şahin sahneye çıkmış, Aczimendi lideri Müslüm Gündüz ve Fadime Şahin'in İstanbul'da birlikte bulunduğu eve polis baskını yapılmıştır. Dini figürlerin dejenerasyonunu amaçlayan büyük çaplı bir medya projesi başlatılmış, bu proje temelinde Fadime Şahin televizyon kanallarında başından geçenleri, tarikatları anlatmış, sahte şeyh olarak suçladığı Ali Kalkancı tutuklanmıştır. 1997 Şubat'ta Ankara Sincan'da gerçekleştirilen Kudüs gecesi şeriat çağrısı suçlaması ile soruşturmaya tabi tutulmuştur. Bu olayın ardından Sincan'da tanklar yürütülmüş, bir dönemin yasa dışı fişleme organı olan Batı Çalışma Grubunun fikir babası olarak ta bilinen, 28 Şubat sürecinin önemli isimlerinden Çevik Bir'in "demokrasiye balans ayarı yaptıklarını" ifade etmesi, sürecin bir özeti olarak akıllarda kalmıştır (Buladı, 2012:42). Tüm bu olaylar 28 Şubat MGK'sında alınacak kararlara temel hazırlamıştır.

2.4. 28 Şubat 1997

28 Şubat 1997 günü Milli Güvenlik Kurulu Çankaya Köşkü'nde "irtica" gündemiyle toplanmıştır. Erbakan ve Refah Partisi laik-demokratik rejime bir tehdit olarak nitelendirilmiş, Milli Görüş Hareketi, 12 Mart 1971 muhtırasından itibaren her askeri müdahalede laiklik karşıtı bir odak olarak tanımlanmıştır. 9 saat süren toplantının sonucunda 18 maddelik bir karar listesi oluşturulmuş, MGK hazırlanan bildiride hükümete irtica ile mücadele adı altında bazı tavsiyelerde bulunmuştur.

"Her ne kadar siyasi literatürde bunlar tavsiye diye geçse de üslup, yaklaşım, öncesindeki gelişmeler ve sonraki dönemde yaşanan tartışmalar; bunların tavsiye değil, doğrudan hükümetin yapması talebiyle dile getirilen hususlar olduğunu kanıtlamıştır. Bunlar, zımnen laikliğin tehdit altında bulunduğu, bunda da siyasi iktidarın pay sahibi olduğu bağlamı üzerinden tevhidi tedrisata vurgu, eğitimin sekiz yıla çıkartılması,

laikliğin demokrasinin ve hukukun teminatı olduğu, cemaatlerin ve tarikatların faaliyetlerine karşı yasaların harekete geçirilmesi gerektiği tarzındaki değerlendirmelerdir” (Bostancı, 2012: 79).

MGK bu toplantının ardından ele alınması ve uygulanmasını istediği 18 maddelik bir listeyi Bakanlar Kurulu’na gönderdi, listedeki maddelerden bazıları şunlardır;

Millî Güvenlik Kurulu'nun 28 Şubat 1997 tarih ve 406 Sayılı Kararına Ek-A (rejim aleyhtarı irticai faaliyetlere karşı alınması gereken tedbirler)²

- Anayasamızda cumhuriyetin temel nitelikleri arasında yer alan ve yine anayasanın 4'üncü maddesi ile teminat altına alınan laiklik ilkesi büyük bir titizlik ve hassasiyetle korunmalı, bunun korunması için mevcut yasalar hiçbir ayırım gözetmeksizin uygulanmalı, mevcut yasalar uygulamada yetersiz görülüyorsa yeni düzenlemeler yapılmalıdır.

- Tarikatlarla bağlantılı özel yurt, vakıf ve okullar, devletin yetkili organlarınca denetim altına alınarak Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereği Milli Eğitim Bakanlığı'na devri sağlanmalıdır.

- Genç nesillerin körpe dimağlarının öncelikle cumhuriyet, Atatürk, vatan ve millet sevgisi, Türk milletini çağdaş uygarlık düzeyine çıkarma ülkü ve amacı doğrultusunda bilinçlendirilmesi ve çeşitli mihrakların etkisinden korunması bakımından:

- 8 yıllık kesintisiz eğitim, tüm yurttan uygulamaya konulmalı.

- Temel eğitimi almış çocukların, ailelerinin isteğine bağlı olarak, devam edebileceği Kuran kurslarının Milli Eğitim Bakanlığı sorumluluğu ve kontrolünde faaliyet göstermeleri için gerekli idari ve yasal düzenlemeler yapılmalıdır.

- Cumhuriyet rejimine ve Atatürk ilke ve inkılaplarına sadık, aydın din adamları yetiştirmekle yükümlü, milli eğitim kuruluşlarımız, Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun özüne uygun ihtiyaç düzeyinde tutulmalıdır.

² https://tr.wikisource.org/wiki/28_Şubat_Kararları [Erişim Tarihi: 14.06.2021]

- Yurdun çeşitli yerlerinde yapılan dini tesisler belli çevrelere mesaj vermek amacıyla gündemde tutularak siyasi istismar konusu yapılmamalıdır.

- Mevcudiyetleri 677 sayılı yasa ile men edilmiş tarikatların ve bu kanunda belirtilen tüm unsurların faaliyetlerine son verilmeli, toplumun demokratik, siyasi ve sosyal hukuk düzeninin zedelenmesi önlenmelidir.

- İrticai faaliyetleri nedeniyle Yüksek Askeri Şura kararları ile Türk Silahlı Kuvvetleri'nden (TSK) ilişkileri kesilen personel konusu istismar edilerek TSK'yi dine karşıymış gibi göstermeye çalışan bazı medya gruplarının silahlı kuvvetler ve mensupları aleyhindeki yayınları kontrol altına alınmalıdır.

- İrticai faaliyetleri, disiplinsizlikleri veya yasadışı örgütlerle irtibatları nedeniyle TSK'dan ilişkileri kesilen personelin diğer kamu kurum ve kuruluşlarında istihdamı ile teşvik unsuruna imkân verilmemelidir.

- TSK'ya aşırı dinci kesimden sızmaları önlemek için mevcut mevzuat çerçevesinde alınan tedbirler; diğer kamu kurum ve kuruluşları, özellikle üniversite ve diğer eğitim kurumları ile bürokrasinin her kademesinde ve yargı kuruluşlarında da uygulanmalıdır.

- Aşırı dinci kesimin Türkiye'de mezhep ayrılıklarını körüklemek suretiyle toplumda kutuplaşmalara neden olacak ve dolayısıyla milletimizin düşmanca kamplara ayrılmasına yol açacak çok tehlikeli faaliyetler yasal ve idari yollarla mutlaka önlenmelidir.

- Kıyafetle ilgili kanuna aykırı olarak ortaya çıkan ve Türkiye'yi çağdışı bir görünüme yöeltecek uygulamalara mani olunmalı, bu konudaki kanun ve Anayasa Mahkemesi kararları taviz verilmeden öncelikle ve özellikle kamu kurum ve kuruluşlarında titizlikle uygulanmalıdır.

- Kurban derilerinin, mali kaynak sağlamayı amaçlayan ve denetimden uzak rejim aleyhtari örgüt ve kuruluşlar tarafından toplanmasına mani olunmalı, kanunla verilmiş yetki dışında kurban derisi toplattırılmamalıdır.

- Ülke sorunlarının çözümünü "Millet kavramı yerine ümmet kavramı" bazında ele alarak sonuçlandırmayı amaçlayan ve bölücü terör örgütüne de aynı bazda yaklaşarak onları cesaretlendiren girişimler yasal ve idari yollardan önlenmelidir.

- Büyük Kurtarıcı Atatürk'e karşı yapılan saygısızlıklar ve Atatürk aleyhine işlenen suçlar hakkındaki 5816 sayılı kanunun istismar edilmesine fırsat verilmemelidir.

28 Şubat Sürecinde ordu öncülüğünde devlet eliti, RP nezdinde Milli Görüş Hareketini rejimi ortadan kaldırmayı amaçlamakla suçlamış, hareketi “terör örgütü” olarak gördüklerini ilan etmiştir. Erbakan bu maddeleri imzalamamak, kendi değerleri ve tabanıyla çelişmemek için uğraşmış, diğer parti liderlerinden demokrasi adına MGK kararlarına karşı çıkmak konusunda yardım istemiş ancak aradığı desteği bulamamıştır. Gecikmeli de olsa bu bildiriye imzalamak zorunda kalmıştır. Erbakan bildiriye imzalarsa da uygulamaya koymamakta ne kadar kararlıysa, ordu da REFAH-YOL hükümetini düşürmekte o kadar kararlıdır. MGK’nın ardından Müslüman sivil toplum kuruluşları, MGK kararlarını ve Müslümanlara yapılan baskıları protesto etmek için birçok kez toplanmış lakin askeri vesayet baskısını sürdürmüştür. Açıkta darbe yapmak istemeyen asker, laik kamuoyunun, REFAH-YOL’un cumhuriyet için nasıl bir tehlike olduğunu görmesini sağlamak için irtica brifinglerine başlamıştır. Amaç kamuoyu baskısıyla iktidarı istifaya zorlamaktır. (Birand ve Yıldız, 2012:221-22). Artık orduyla RP arasında neredeyse açık bir savaş vardı. Erbakan gelen tehditleri savuştursa da ordu hükümete karşı toplumun çeşitli kesimlerini harekete geçirmeye devam etti. Sendikalar ve işverenler 21 Mayıs’ta laiklik cephesinde bir araya gelmiş ve aynı gün Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş “yasadışı bazı eylemlerin odağı olmaya başladığı” gerekçesiyle RP’nin kapatılmasını talep etmiştir. Beş gün sonra ordu, İslamcı eğilimleri olduğu kuşkusıyla 161 Subay ve astsubayı ihraç etmiş, ordu Haziran ayında gazetecilere ve yargı üyelerine köktendinci tehdide dair brifingler vermeye başlamıştır. Tansu Çiller’in DYP’sinden de uygulanan baskı sonucu istifalar gelmeye başlamıştır (Zürcher, 2019:360-61). Nihayetinde bu baskının sonunun gelmeyeceğini anlayan Erbakan 18 Haziran 1997’de istifasını vermiş, böylelikle Refah-Yol hükümeti sona ermiştir.

2.5. Refah Partisi'nin Kapatılması

Milli Görüş Hareketi partileri öteden beri “laiklik ve demokrasi karşıtlığı”, “irtica” gibi suçlamalarla kapatılmış olsa da ilk defa RP ile doğrudan hedef alındığı bir darbeye muhatap olmuştur. Teorik olarak Laikler ve İslamcılar karşılaşması üzerinden okunabilecek 28 Şubat oldukça karmaşık bir süreçtir. RP ve Milli Görüş için 28 Şubat’ı getiren ve dolayısıyla RP’nin kapatılmasına sebep olan etkenlerin anlaşılması süreci okumayı kolaylaştıracaktır.

Ekonomik anlamda, Milli Görüş geçmişiyle birlikte RP’nin Anadolu burjuvazisini ve küçük sermayeyi desteklemesi, IMF ile yapılan antlaşmanın RP iktidarında yenilenmemiş olması, İran doğalgazının daha ucuza alınmaya başlanması, parasal hacmi orta sınıf lehine genişletilmesi yerleşik ekonomik dengeleri bozmuştur. Bu süreçte sıkça tekrarlanan “yeşil sermayenin güçlenmesine yönelik tepkileri bu bağlamda okumak mümkündür. İç politika gündemi de 28 Şubat sürecinde belirleyici olmuştur. Ülkede krizi tetikleyen Kürt meselesi, Susurluk olayı gibi her sorun, ordu ve medya işbirliğinde irtica ile gerekçelendirilerek iktidar karşıtı bir harekete dönüşmüş, bu toplumsal karmaşa Erbakan ve partisine mal edilmiştir.

Milli Görüş’ün öteden beri Ayasofya’nın ibadete açılması, türbanın serbest bırakılması, İslam birliği gibi söylemleri RP ile siyasi tabanı arasında bağı canlı tutmuş ancak ılımlı bir tutum sergilemek yerine dini söylem ve eylemlerini rövanşist bir tavırla çekinmeden sergilemesi 28 Şubat sürecinde RP’in irtica ile itham edilmesini kolaylaştırmıştır.

Bu sürece neden olan faktörler arasında dış politika kaynaklı olanların başrolü oynadığı düşünülmektedir. D-8’in kurulması, dış politika ve ticari açılımlarda Batılı ülkeler yerine Müslüman ülkelere yönelmesi, Milli bir ekonomik politika benimsemesi, IMF ve Dünya Bankası ekonomik programlarına iltifat edilmemesi, sanayileşme ve manevi kalkınma hamlelerine başlanması, iç ve dış borcun azalması, bununla birlikte ülke ekonomisinin canlanmasının; ABD ve İsrail işbirliğinde hükümetin düşürülmesine sebep olduğu kabul edilmektedir(Arpacı, 2017: 327-330).

Ayrıca RP'nin, Türkiye önderliğinde İslami bir küreselleşme oluşturma amacı, Milli Görüş'ün kolaylıkla irtica zemininde yorumlanmasına olanak sağlamıştır.

İslamcılarını bastırmaya yönelik önlemler sürmeye devam etmiş, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş'ın açtığı kapatma davası sonuçlanmış ve RP 16 Ocak 1998'de laik Cumhuriyet'e karşı olduğu gerekçesi ile Anayasa mahkemesi tarafından kapatılmıştır. RP kapatma davasında RP'ye isnat edilen ve mahkemeye gerekçe olarak sunulan laiklik karşıtı söylemlerden bazıları şunlardır;

- TBMM Başkanı Hüsamettin Cindoruk'un Başbakanlığında 23 Mart 1983 günü, Siyasi Parti Liderlerinin Anayasa Değişikliği konusunda yapılan 3.toplantıda Refah Partisi Genel Başkanı Necmettin Erbakan; *“Sen de benim inandığım şekilde yaşayacaksın” tahakkümü ortadan kalkmalı ve vatandaş genel prensipler dahilinde kendi özel hukukunu seçebilmeli. Çok hukuklu bir sistem olmalı. Bizim tarihimizde çeşitli mezhepler olmuştur. Herkes kendi mezhebine göre bir hukuk içinde yaşamıştır ve de herkes huzur içinde yaşamıştır. Niçin ben başkasının kalıbına göre yaşamaya mecbur olayım?”* demiş ve laik devlet düzenini eylemli olarak ortadan kaldıracak nitelikte kabul edilen önerilerde bulunmuştur.

- Erbakan, 13.4.1994 tarihinde Refah Partisi Meclis Grubunda yaptığı konuşmada: *“Refah Partisi iktidara gelecek. Adil Düzen kurulacak. Geçiş dönemi sert mi olacak, yumuşak mı olacak? Türkiye'nin buna karar vermesi lazım. Refah Partisi Adil Düzen getirecek ama geçiş dönemi yumuşak mı olacak, sert mi olacak, tatlı mı olacak, kanlı mı olacak. Altmış milyon buna karar verecek.”* ifadelerini kullanmıştır.

- Kanal D'de yayınlanan TEKE-TEK programına katılan Refah Partisi Ankara Milletvekili Hasan Hüseyin Ceylan, 24.11.1996 tarihli yayınında *“Ordu PKK'lı olmanıza müsaade ederiz ama şeriatçı olmanıza etmeyiz, diyor fakat bu kafayla çözülmez. Çözüm ancak şeriatçılıktır.”* demiştir.

- 8 Mayıs 1997 günü Refah Partisi Şanlıurfa Milletvekili İbrahim Halil Çelik, Meclis Kulisinde; *“İmam hatipleri RP iktidarında kapatmaya kalkarsanız kan*

dökülür. Cezayir'den beter olur. Demokrasi ancak böyle gelir. Ordu, 3.500 PKK'lı ile baş edemezken altı milyon İslamcıyla nasıl baş edecek? Ben sapına kadar şeriatçıyım. Şeriatın gelmesini istiyorum.” İfadesinde bulunmuş, haber 10 Mayıs 1997 günü yayınlanan gazetelerin hemen hepsinde yayınlanmıştır.³

İrtica, kapatma gerekçelerinin ana temasını oluşturmuş, Refah Partisi'nin bu süreçteki dini içerikli radikal eylem ve söylemleri bu kapatmayı kolaylaştırmıştır. 28 Şubat sürecinin son noktası olan Refah Partisi'nin kapatılmasıyla birlikte Milli Görüş Hareketi'nin toplumsal tabanında sistemin iktidarı seçim başarısına rağmen kolaylıkla teslim etmeyeceği fikri pekişmiş, bu durum bir sonraki seçimlerin sonuçlarına yansımış ve seçmen tabanını siyasi bir alternatif aramaya itmiştir. Bu alternatif arayışında hareket tabanının Refah Partisi ve Erbakan'a dair 28 Şubat sürecinin doğru yönetilemediği, pasif kaldığı fikri de etkin olmuştur.

2.6. 28 Şubat'ın Ardından

RP hakkında verilen kapatma kararının ardından, Avrupa İnsan Hakları mahkemesine başvurulmuş, fakat AİHM beklenenin aksine kararın Avrupa İnsan Hakları sözleşmesine aykırı olmadığına karar vermiştir. Kararın ardından Erbakan'a beş yıl siyaset yasağı getirilmiştir. RP'nin tanınır ismi Recep Tayyip Erdoğan'a da bir seçim mitingi sırasında okuduğu bir şiir hasebiyle dinsel nefreti kışkırtmak suçuyla dava açılmış, hapis cezasına çarptırılmıştır. Başka birkaç RP'li belediye başkanı da soruşturma geçirmiş, Müslüman (resmi olarak Müstakil) İşadamları Derneği MÜSİAD'ada karşı da dava açılmıştır (Zürcher, 2019:361). Bu süreçte ordu yalnızca siyasilere değil, bu uyanışı bastırmak amacıyla topluma da savaş açmış, kamusal alanda dinin görünürlüğünü azaltmak noktasında “başörtü yasağı” başta olmak üzere demokratik olmayan kısıtlamalara gitmiş, dindar kesim pek çok haktan mahrum bırakılmıştır.

³ <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/1997deki-refah-partisi-kapatma-davasi-iddianamesi> [Erişim Tarihi: 17.06.2021]

28 Şubat klasik bir askeri müdahale değildir. Silahlı direk bir müdahale olmadan, medya ve STK'lar aracılığıyla kamuoyu yönlendirilerek toplum manipüle edilmiş ve hükümet parçalanmıştır. 28 Şubat süreci, Türkiye’de darbe geleneğinin hem bir sürekliliğini hem de gelenekten kopuşu temsil etmektedir. O tarihe değin yaşanan en kansız, en şiddetsiz, tek bir kurşunun dahi sıkılmadığı tek darbedir. Askeri darbe mantığı bu darbeye tamamen değişmiştir. Bu süreçte kartlar daha çok sivillerin eline verilmiş, toplumu var eden ve üzerinde yükseldiği temeller sarsılmak istenmiş, bu siviller eliyle yaptırılmıştır (Tüylü, 2012:70). Din algısının etkisiyle asker gölgesinde kutuplaşmalar başlatılmış ve süreç öylesine ince hesaplanmıştır ki kimilerine göre etkisi “bin yıl sürecek” bir zihniyet dönüşümünün temelleri atılmıştır.

28 Şubat yaşandığı dönemin konjonktürü itibariyle askerin gücünü şiddetten alarak, direk yönetime el koymasının mümkün olamayacağı bir darbeydi. “Dünya ile çok yönlü bağlar kurmuş, anlaşmalar yapmış, ekonomik sirkülasyonunu bu bağların üzerine oturtmuş bir ülkede darbe yapmak demek, herkesin gündelik hayatı bakımından olumsuz sonuçlar doğuracak bir dönemi başlatmak olacaktı. Artık seksen öncesinin kapalı toplumu yoktu. Doğrudan darbe yapmış bir güçle ülkeyi kontrol etmek de kolay gözüküyordu. Bunun yerine mevcut iktidar katmanını darbenin gölgesiyle terbiye etmek, bir tür oto kontrol üzerinden iktidar olmak daha düşük maliyetli, sorumluluğu nihayetinde bu iktidar güçlerine yıkabilecek verimli bir seçenek olarak ortaya çıkıyordu. Öte yandan tam bir darbe yapmak bakımından toplumsal ikliminde teşvik edici olduğu söylenemezdi. O zamana kadar tüm darbelerde iki hususa vurgu yapılmıştı; Can ve mal emniyetinin bulunmadığı bir şiddet ortamının varlığı, önüne geçilemeyecek ölçüde ekonomik karışıklıklar. 28 Şubat yaklaşırken halkın büyük çoğunluğu için tehdit edici boyutta bir terörizm faaliyetinden söz edilemezdi. Kimi basın ve yayın organları, bazı giyim kuşamları, beyanları, etkinlikleri abartılı bir şekilde büyüttüler ve ülkeyi geliştirecek vahim gelişmeler olarak sunsalar da halkı ikna etmeleri kolay gözüküyordu” (Bostancı, 2012: 88). Askeri darbe için gerekli zemini bulamayan ordu bir yöntem değişikliğine gitti ve diğerlerinden niteliksel olarak ayrıışan, metodik olarak en sofistike forma sahip yeni moda bir müdahale biçimini (Babacan, 2012:21) tercih etti.

28 Şubat ile ordu direkt olarak toplumsal yaşama, halkın değer ve sembollerine müdahale etmiştir. Bu bağlamda ülkede zaten zemini hazır olan kutuplaşma giderek derinleşmiş, laik-dindar ikiliği nefret ve düşmanlık boyutlarına ulaşmıştır. 28 Şubat sürecinde oynanan bu senaryo toplum üzerinde yapılmak istenen etkiyi yapmıştır. Artık bütün başörtülülere “Fadime Şahin” gözüyle bakılması, bütün başörtülü kadınların “Fadime Şahinleştirilmesi” 28 Şubat’ın halk üzerinde yapmak istediği kutuplaştırmayı perçinlemiştir (Tüylü, 2012:90).

28 Şubat’ın argümanı “irtica” temelinde süreç boyunca İslam ile ilişkilendirilebilecek her türlü, simge, olgu, olay hedef tahtasına yerleştirilmiş ve mevcut siyasi yapının, kanunun karşısında konumlandırılmıştır. Bu süreçte mücadelenin en çok muhatabı olan İslami sembol başörtüsüdür. Başörtüsü ile mücadele 28 Şubat sürecinin simgesi haline gelmiştir. Zira başörtüsü toplumu, mütedeyyin kesimi, seçkinci yapıdan ayıran en belirgin semboldür. İrticayı temsil eden halkın bir bakıma bayrağıdır. Bundan dolayıdır ki başörtüsünü açıklamada kullanılan en belirgin yargı başörtüsünün siyasal bir simge olduğudur. Bu bağlamda başörtüsü yasağı irtica konusunda oldukça işlevseldir, zira savaşılabacak irticai gücü görünür kılmaktadır (Aydın, 2012: 66).

Refah Partisi kapatılmasına kadar yaşanan süreç boyunca, devlet elitinin ağır siyasi baskısı sebebiyle kendisini eleştiriden koruyan bir mazeret alanına sahip oldu, bu adaletsiz baskı çeşitli ilkelerin uygulanmasını haklı olarak güçleştiriyordu. Fakat RP’nin yenilikçiler nazarında hataları, gelenekte alışıklık haline gelen tutum ve tavırlardan kaynaklanan yapısal sorunların varlığına işaret ediyordu. RP’nin yüzde yedileri aşmaya başladığı dönemden itibaren tavrı, kendisine karşı gelişen medya saldırısı sonucunda biraz da kendi isteği ve katkısıyla sistemden dışlanmasını sağlarken, samimi ve yapıcı eleştirileri de dikkate almamasına yol açmıştır. Dolayısıyla RP kendisini kuran ve yükselen değerler nezdinde kendi hata ve eksikleriyle hiçbir zaman gerçek anlamda yüzleşmemiştir. Kapatma kararı ise bu mazeretlerin en büyüğünü oluşturmuş, RP böylece yönelebilecek her türlü eleştirinin önüne kalın bir savunma duvarı örmüştür (Aktay, 2015:165) Böylece RP içerisinde eleştiriye ve yeniliğe kapalı, sorgulanmaz bir yapı oluşmuştur. Yasin Aktay’a göre; “ Türkiye’nin

idaresine, ihlal edilen insan haklarının, kısıtlanan özgürlüklerin iadesi mücadelesine soyunan bir hareketin sonuna kadar bu mazerete sığınması dürüstçe değildir. İnsanların bir siyasal partiden bekledikleri, gerçekten de kendi dertlerini dile getirmesidir (2015:166).”

Hüseyin Besli’de RP’nin bu siyaset yapma şeklini jakoben bir tavırla bağdaştırmış, *“Türkiye’yi bu reçete kurtarır, kurtaracaktır”* diyerek ve kendi reçetesinin diğerlerinden farklı olduğunu düşünerek topluma zorla ya da ikna yoluyla uygulamaya koymaya çalıştıklarını ifade etmiştir. Yenilikçiler ise siyasetin asıl amacının toplumda var olan talep ve beklentileri tespit etmek ve bunu siyasete taşımak olduğunu düşünüyorlardı. Temel ayrışma buydu, aynı siyaset etme biçimini paylaşmadıkları gibi, dünyaya dair perspektifleri de farklıydı. Temel Karamollaoğlu’nun ifadesiyle Yenilikçiler sonunda “Biz gördük ki sizin bu gidişinizle iktidarı size vermiyorlar. Biz sizin mücadele ettiğiniz çevrelerle global sermaye dahil barışacağız, dış politikada, ekonomide farklı bir yol izleyeceğiz” demişlerdi (Birand & Yıldız, 2012:342). Sistemin, Milli Görüş Hareketi’ni siyasetten uzaklaştırma konusundaki ısrarı neticesinde Milli Görüş iktidarına müsaade edilmeyeceği algısı Yenilikçiler beraberinde Milli Görüş Hareketi toplumsal tabanında da yerleşmeye başlamıştır. Bu durum 28 Şubat sürecinden sonra ilk seçimlerde sonuçlarını verecektir. 28 Şubat sürecinin Milli Görüş ve tabanı üzerinde yarattığı baskı ve mağduriyetin halk tarafından telafi edilmesi beklenirken aksine hareket tabanı oyunu riske atmamış, yanı sıra tabanı pasif kalmakla itham ettikleri RP ve Erbakan’a oylarıyla tepkisini iletmiştir.

2.7. İmam Hatipler, Üniversiteler ve Katsayı Sorunu

28 Şubat Sürecinde resmi ideolojinin yaptırımlarından en çok etkilenen kurumların başında eğitim kurumları gelmektedir. Bu süreç sonrasında, İmam Hatipler, Kuran Kursları ülkede önemli siyasi meseleler haline gelmiş, bu konularda pek çok tartışma yaşanmıştır. Kuran kursları, Milli Eğitim Bakanlığı sorumluluğu ve kontrolünde faaliyet göstermeye başlamıştır. Cumhuriyet değerleri temelinde genç nesillerin bilinçlendirilmesi ve çeşitli mihrakların (İslamcı oluşumları ve özellikle Milli Görüş

Hareketi'ni hedefleyerek) etkisinden korunması gerekçesiyle 16 Ağustos 1997 tarihinde 8 yıllık kesintisiz eğitim yasası tüm yurttan uygulamaya konulmuş ve böylelikle İmam Hatiplerin ortaöğretim kısımları kapatılmıştır. İmam Hatipler yalnızca dört yıllık eğitim veren liseler haline gelmiştir.

YÖK ve ÖSYM'nin 1998 yılında üniversiteye girişte sınav puanlarının hesaplanmasıyla alakalı aldığı bir karar İmam Hatipler açısından oldukça önemlidir. Meslek Lisesi mezunlarının kendi bölümleri dışında bir bölümü tercih etmeleri halinde başarı puanlarının hesaplanırken 0.5 katsayısı yerine 0.2 katsayısı ile çarpılması uygulamasına İmam Hatip Liseleri de dahil edilmiş ve 1999 yılında uygulanmaya başlanmıştır. İmam Hatiplere getirilen katsayı uygulamasıyla, bu liselerden mezun olanların olabildiğince İlahiyat Fakülteleri dışında bir fakültede eğitim görmelerini engellemeyi amaçlamaktaydı. Nitekim bu uygulama resmi ideolojinin arzuladığı biçimde başarıya ulaştı ve İmam Hatip mezunlarının dört yıllık eğitim veren fakültelere girme oranı %75'ten %25'e kadar düştü. Erbakan'ın "İmam Hatipler bizim arka bahçemizdir." ifadesi de süreçte pek çok tartışmaya sebep olmuş, laik kesim tarafından irtica konusundaki eleştirilere gerekçe olarak gösterilmiştir. İmam Hatip Lisesi mezunlarının Üniversite eğitimi oranında yaşanan düşüşün, üniversitelerde uygulamaya konulan başörtüsü yasağı ve üniversite yönetimlerinin dindar öğrencilere uyguladığı siyasi baskı ile de yakından ilgisi vardır.

28 Şubat Sürecinin eğitim alanında yaptırımlarından en çok etkilenen kurum üniversiteler olmuştur. Bu süreçte akademik özgürlüğe ve üniversite özerkliğine ve insan haklarına aykırı pek çok uygulama hayata geçirilmiştir. Batı Çalışma Grubu'nun görevlendirildiği ileri sürülen kişiler bu süreçte dindar kimliğe sahip rektör, akademisyen ve öğrencileri fişlemeye başlamış, pek çok rektör ve akademisyen tasfiye edilirken, geride kalanların ise çalışmaları zorlaştırılmıştır (Özipek, 2012:169-176). Fakat üniversitelerde hak ihlallerinin en geniş kapsamlı hedefi başörtülü öğrenciler olmuştur. 28 Şubat'ın hemen ardından üniversitelerde başörtüsü yasağının kapsamı genişlemiş, yasağa uymayan öğrencilere yönelik soruşturma ve yaptırımlar yoğunlaşmıştır. Bu yasağı uygulamayı reddeden rektörler, dekanlar, enstitü müdürleri görevlerinden alınmıştır.

2.8. Başörtüsü Sorunu

28 Şubat sürecinde, bir siyasi sembol haline getirilen başörtüsü en mühim mücadele alanını oluşturmuştur. Semboller, bir anlam dünyasını temsil eder ve geleceğe taşırlar. Semboller üzerinden verilen mücadelelerin esas hedefi arkasındaki anlam dünyalarıdır. Modern çağlarda yönetimler resmi ideoloji temelinde birlik, bütünlük sağlamak ve merkezdeki konumlarını korumak adına semboller dünyasını da dizayn etmeye çalışırlar. Bir sembol olarak başörtüsü yasağı bu modern bağnazlığın tipik bir örneğidir. Cumhuriyet modernleşmesi tarihinin yaklaşık 85 yılında tüm İslami semboller ile birlikte başörtüsü de, resmi ideoloji tarafından tehdit olarak algılanmış (Aydın, 2018: 54). 28 Şubat süreciyle birlikte başörtüsüne dair olumsuz söylem ve uygulamalar giderek artmıştır. Bu süreçte başörtülü öğrenciler sistemin baskısına maruz kalmış, kimi okuldan atılmış, kimi üniversite binalarına giremediği için kayıt yaptıramamış veya derslere devam edememiş, kimi devamsızlık sebebiyle mezun olamamıştır. Yalnızca eğitim hakları ellerinden alınmakla kalmamış, birçok öğrenci başörtüsü yüzünden şiddete ve hakarete uğramış, ikna odalarında psikolojik baskıya maruz kalmıştır.

İnanç ve eğitimleri arasında bir tercih yapmak zorunda bırakılan başörtülü öğrencilerden kimilerini mukavemeti kırılarak başını açmış ve eğitimine öyle devam etmek zorunda bırakılmıştır. Başörtüsü mağdurları kimliksizleşme gibi manevi problemler yaşamış, açmamak konusunda direnenler eğitim hayatlarını ya tamamen sona erdirmek zorunda kalmış ya da ancak yıllar sonra devam edebilmek şansı bulmuşlardır. Her iki özgürlüğünü de terk etmek istemeyenler ise ülkelerini terk etmek zorunda bırakılmış ve yurt dışında eğitim hayatlarını sürdürmüşlerdir (Aktaş, 2012:14). Başını açmadan eğitimine devam etmek isteyenlerde yurt dışında dil, çalışma şartları, ekonomik zorluklar, kültürel uyumsuzluk gibi birçok problemle baş başa kalmıştır. 28 Şubat süreci, başörtüsü mağdurlarında travmatik etkilere sebep olmuştur. Yalnızca inançlarının bir gereği olarak kullandıkları başörtüsü sebebiyle fiziksel, ekonomik, hukuki, psikolojik şiddete maruz kalmışlar, bu şiddet laiklik ilkesi arkasına saklanarak gerçekleştirilmiştir. Türkiye’de Kemalist ideolojinin kalkını haline gelen laiklik 28 Şubat süreci uygulamalarında kamusal sınırını aşmış ve kişisel hak ve özgürlükleri konusunda özel alanlara müdahaleye kadar ulaşmıştır.

2.9. Fazilet Partisi

Refah Partisi'nin kapatma davası sürerken, 17 Aralık 1997 tarihinde İsmail Alptekin başkanlığında 34 kişilik bir grup tarafından Fazilet Partisi kurulmuştur. Refah Partisi'nin kapatılmasına değin aktif bir çalışma içerisine girmeyen Fazilet partisi, RP kapatıldıktan sonra siyasi yasaklı isimler dışında milletvekillerinin birçoğunun FP'ye geçmesi sebebiyle yeniden mecliste çoğunluğu elde etmiştir. 28 Şubat'ın ardından kurulan bu partinin RP'nin devamı olduğuna yönelik tartışmalara sebep olmuştur. Mecliste temsil olanağına kavuşan FP'nin genel başkanlığına Erbakan'ın teklifiyle 17 Mayıs 1998'de Recai Kutan getirilmiştir.

FP'nin Genel Başkanı Alptekin, partinin ambleminde yer alan hilalin, milli kimlik, milli şuur, milli tarih ve milli kültürü, kardeşlik ve sevgi duygularını, hilali başağa bağlayan beş sütunun ise “demokrasi, insan hakları, özgürlük, hukuk devleti ve kalkınma” hedeflerine işaret ettiğini belirtmiştir (Arpacı, 2017: 340). Bununla birlikte parti programı ve söylemleri incelendiğinde demokrasi ve insan haklarının ön plana çıkarıldığı, liberal değerlerin vurgulandığı bir söylemin hâkim olduğu görülmektedir. FP, her ne kadar parti yetkilileri Anayasa'nın “kapatılan bir parti başka bir isimle kurulamaz” hükmü gereği ısrarla RP'nin devamı niteliğinde bir parti olmadıklarını vurgulasalar da kamuoyunda RP'nin devamı olarak algılanmışlardır (Poyraz, 2010: 328). Fakat parti programı kadar üst yönetiminde bir kısım eski ANAP'lı yöneticilerin yer alması ve Milli Görüş söyleminin önemli ölçüde terk edilerek liberal bir söylemin benimsenmesi bakımından selefi RP'den farklı bir parti profili çizmektedir.

2.9.1. İdeolojik Esaslar “Milli Görüş Çizgisinde Değişim”

28 Şubat sürecine kadar toplum, demokratik sistemlerin işleyişinde halkoyunun dönüştürücü bir role sahip olduğunu öngörmekteydi. Ancak yaşanan süreç sandıktan birinci çıkmanın, hükümet olmanın, halktan en çok oyu almanın var olan sistemin dönüştürülmesi için tek başına yeterli olmadığını ortaya koymuş ve halkta Milli Görüş vaadi temelinde sistemin iyileştirileceğine dair inancı kırmıştır. Bununla birlikte küresel konjonktür bağlamında mütedeyyin kesimlerin yönetim konusunda

talepleri de değişime uğramıştır. Önemli olan yönetime gelen partinin, bir ideoloji zemininde sistemi düzeltmek, iyileştirmek yerine birey olarak daha özgür yaşanabilecek ortamı oluşturmastır. Devletin insan hakları ve hukukun üstünlüğüne özen gösterecek şekilde örgütlenmesi, sistemin dönüştürülmesi talebinden daha önemli bir konuma yükselmiş, Poyraz'ın ifadesiyle “Cemaatçi İslam’dan bireysel İslam’a” doğru gelişme kaydedilmiştir (Poyraz, 2013:330-331). Buna bağlı olarak FP, seçmen desteğini kaybetmemek adına tabanının beklentisine karşılık vererek demokratik ılımlı bir parti görünümüne bürünmüş, böylelikle Türk siyasetinde varlığını korumayı amaçlamıştır.

28 Şubat’ın ardından oluşan siyasi ve tarihsel şartların değişimi, Milli Görüş’ün FP ile birlikte daha demokratik, ılımlı bir perspektifte siyasete girmesine zemin hazırlamıştır. Bu değişimin temelinde yatan iki nedenden söz edilebilir. İlki, Milli Görüş partilerinin öteden beri sistemle ve resmi ideolojiyle yaşadığı çatışmalar sonucunda kapatılmış olmalarının yarattığı baskıdır. Özellikle 28 Şubat sonrasında, gelenekçilere nazaran daha az “İslamcı” hatta “laik” olarak algılanan yenilikçi kesim dinin siyasallaştırılmasını eleştirmeye, Batı karşıtı yaklaşımları terk edip küreselleşmeden övgüyle söz etmeye başlamıştır. FP ile birlikte her seferinde sistem dışına itilen söylemlerin yerini sistem tarafından benimsenen söylemler almış, sistemle uzlaşarak siyasi tabanını koruma ve genişletmek konusu üzerine yoğunlaşmıştır. İkincisi, 28 Şubat’tan sonra partiyle ilişkili girişimci grupların olanaklarında yaşanan ciddi azalmadır. Sonrasında İslami yönelimli girişimci grupları bir öz değerlendirme sürecine girmiş ve aktif muhalefet yerine var olan sistemle uzlaşmanın daha kazançlı olacağı aşikâr olmuştur. İslami sermayenin sistemle uzlaşmasına dayanan daha ılımlı bir siyaset izlenmeye başlanmıştır.

Tablo 2.5. Refah Partisi ve Fazilet Partisi Temel Karakterleri Karşılaştırılması *Kaynak: (Arpacı, 2017: 341-342)*

	Refah Partisi	Fazilet Partisi
Dış Politika	Güçlü Batı ve AB karşıtlığı, İsrail'e güçlü muhalefet, Müslüman ülkelerle işbirliği taraftarlığı.	Batı ve AB karşıtı tutumların reddedilmesi, dış politikada etkin ve dengeli yaklaşım, stratejik işbirliği. Müslüman işbirliğine açıktan gönderme yok.
Ekonomik Tutum	Devlete kalkınmayı sağlamada ve kaynakların dağıtımında etkin role sahip, Özelleştirmeye yapılan vurgu az.	Devletin etkin rolüne gönderme yok, rekabete vurgu yoğun, serbest piyasa ve özelleştirme gerekliliği.
Dini ve Ahlaki Değerler	Çok güçlü, İslami değerlere açıktan göndermeler ve İslam'a uygun hazırlanan politikalar.	Manevi değer ve ilkeler vurgulanmakla birlikte İslami değerlere açıktan gönderme yok.
Demokrasi	Ana vurgu sosyal haklar ve ibadet özgürlüğü üzerine.	Ana vurgu insan hakları ve bireysel haklar üzerine.
Siyaset Yapma Tarzı	Sistemi değiştirme fikri zemininde aktif ve iddialı yaklaşım.	Sistemle uzlaşmacı ve dengeli yaklaşım.

2.9.1.1. Ekonomi

Milli Görüş Partileri FP'ye gelene kadar Adil Ekonomik Düzen modelini benimsemiştir. Kalkınma programlarına ve ekonomi konusunda söylemlerine Adil Düzen fikri hakimdir. Fazilet Partisi dönemine gelindiğinde ise ekonomi konusunda benimsenen Milli Görüş değerlerinde bir değişim gözlemlenmektedir. Milli Görüş Partilerinin, RP'nin ekonomik kalkınma konusunda devlete yüklediği yeniden dağıtıcı etkin role karşın FP'de devletin baskın rolüne yapılan vurgu azaltılmış, yerine özelleştirmenin gerekliliği ve rekabete dayalı piyasaya yapılan vurgu artırılmıştır.

FP'nin ekonomik fikirlerinin RP'den farklılaşarak liberalleştiği vurgulanabilir. 1999 seçim beyannamesinde “Devletin Rolünün Yeniden Belirlenmesi” başlığı altında devletin temel görev alanları dışında tüm ekonomik alanlarda etkisinin azaltılacağı belirtilmiştir. Ayrıca, FP öncesinde Erbakan'ın milletin emperyalizm tarafından sömürülmesinde bir motor görevi gördüğünü savunduğu IMF'ye karşı daha makul bir bakış sergilediği gözlemlenmekte, IMF ile daha sağlıklı ilişkilerin kurulacağı ifade edilmektedir. Büyük alt yapı çalışmalarının yürütülmesinde ise Yap İşlet Devret metodunun benimseneceği belirtilmiştir (Söğüt, 2021:345).

28 Şubat Süreciyle birlikte Türkiye ekonomisi çalkantılı bir döneme girmiştir. 1999 seçimleriyle kurulan ve 2002'ye kadar sürececek alan DSP-MHP-ANAP koalisyon hükümeti döneminde yaşanan Marmara Depreminin ekonomiyi önemli ölçüde sarması, bankacılık sektöründeki sorunlar, kamu iç borcu yükünün giderek artması, enflasyon problemi 2001 ekonomik krizine giden yolu hazırlamıştır (Karahan, 2012: 124). Böyle bir siyasi ve ekonomik ortamda FP'nin vaat ettiği program umut vadetse de 28 Şubat sonrasında seçimde Milli Görüş Partisi'ne dair oluşan olumsuz izlenim iktidara ortak olmasını önüne geçmiştir.

2.9.1.2. Dış İlişkiler

Fazilet Partisi'nin dış politika yaklaşımı, Milli Görüş partileri içinde en somut en kapsamlı, en yenilikçi olanıdır. Üstü kapalı bir biçimde hareketin tarihsel

mirasından vurgulara yer veren program, dünyanın mevcut konjonktürel dengelerini göz önüne alarak, yeni bir adil dünya düzeni kurabilmek için aktif bir dış politikanın izlenmesi gerektiği savunulması ilkesi üzerine kurulmuştur. Milli menfaatler göz önünde bulundurularak diğer ekonomik ve siyasi güç merkezlerinin ihmal edilmemesi ve dış ilişkilerin ideolojik bağlamdan çıkarılıp, daha rasyonel bir zemine oturtulması hedeflenmiştir (Arpacı, Baharççek, 2017:121-122). RP'nin dış politika yönelimi, güçlü Batı ve AB karşıtlığı ve İsrail'e karşı muhalefetle karakterize edilmekte, Müslüman ülkelerle yakın işbirliği öne çıkmaktadır. FP'de ise aksine Batı ve AB karşıtı tutumlar reddedilmiş, dış politikada etkin fakat dengeli bir yaklaşım benimsenmiş, Müslüman ülkelerle işbirliğine dair beyanda bulunulmamıştır.

FP'nin RP'den farklılaştığının ilk sinyali, Necmettin Erbakan ve Recai Kutan'ın kamuoyu önünde AB'ye dair olumlu görüşlerini dile getirerek Türkiye'nin AB'ye girmesini desteklediğini ilan etmesidir. Milli Görüş, tarihi boyunca Türkiye'nin ABD ile ilişkilerinden duyduğu rahatsızlığı belirtmiş, açık bir ABD karşıtı tavır izlemiştir. 1999 seçimlerinde FP seçim bildirgesinde radikal bir fikir değişikliğine imza atmış ve ABD ile savunma alanında ve ekonomik yatırımlar konusunda uzun yıllara dayanan stratejik bir işbirliği sürdürülmesi gerektiğine inandığını belirtmiştir. Kuşkusuz bu konuda 28 Şubat sürecinin etkisi önemlidir. 28 Şubat postmodern darbesiyle RP'nin iktidardan uzaklaştırılması kararında partililer ABD'nin etkili olduğunu düşünmekte ve ABD'ye karşı bu ılımlı yönde gerçekleştirilen tavır değişikliği ile kendi varlığını koruma altına almaya çalışmaktadır. Dış politika anlamında bir diğer önemli değişiklik Milli Görüş'ün Avrupa Birliği konusunda tutumunda gerçekleşmiştir. Milli Görüş lideri Erbakan'ın söylemlerinde AB için; dünya üzerinde sömürü ve zulmün kaynağı ve Hristiyan medeniyetinin bir parçası olduğu, Türkiye'nin üye olduğu takdirde kültürel değerlerini yitireceği ve eritileceği ifadelerini kullandığı bilinmektedir (Söğüt, 2021: 342-343). Fakat FP döneminde, 1999 seçim beyannamesinde Türkiye'nin Avrupa ile ilişkilerden uzak kalamayacağı belirtilmiş ve AB'ye üyeliğin gerekliliğinden söz edilmiştir. Yanı sıra parti lideri Kutan, AB'nin İslam'la örtüşen ortak değerleri sayesinde Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecinin hızlanabileceğini ve AB'nin Türkiye üyeliği ile birlikte zenginleşerek insanlığın gelişimine daha fazla katkı sunabileceğini ifade etmiştir.

2.9.1.3. Demokrasi Vurgusu

28 Şubat sürecinde, ülkenin dindar kesiminin kişisel hak ve özgürlükleri ihlal edilmiş, ibadet, başörtüsü gibi konularda getirilen yasaklarla kamusal alanda varlık hakkı, eğitim hakkı elinden alınmıştır. Bu temelde önemli bir mağduriyet zemini oluşmuştur. 28 Şubat'ın yarattığı bu siyasi baskı ortamında demokrasi meselesine ayrıca önem verilmiştir.

FP'nin demokrasi tanımını, hoşgörü ve özgürlük kavramları tamamlamıştır 1999 seçim beyannamesinde, özgürlüklerin kısıtlanmasının önünde güçlü bir hukuk devletinin kurulmasının gerekliliği ifade edilmiş, Özellikle din ve vicdan özgürlüğü konusunda devletin tüm inanç sahiplerinin hakları için koruyucu rol üstlenmesi ve taraf değil ancak hakem olması gerektiği ifade edilmiştir. Yanı sıra STK 'ların da yalnızca bu güçlü demokrasinin sağlanmasında destek olması gerektiği vurgulanmıştır (Söğüt, 2021: 347-349). FP demokrasi, insan hakları, özgürlük gibi daha liberal vurguların olduğu, İslami değerlere açık bir göndermenin olmadığı parti programı ile siyaset sahnesine çıkmıştır. Bu demokrasi ve insan hakları vurgusunun bir sebebi de hareket lideri Erbakan'ın siyasi yasaklı olmasıdır (Arpacı, 2017: 340-344). RP gündeminde insan hakları ve demokrasiye doğrudan bir göndermeye rastlanmaz ancak ibadet hürriyeti ve İslami vurgular bağlamında sosyal haklar üzerine pek çok söylem mevcuttur. FP'de ise bu demokratik hakların arayışı siyasi konjonktüre bağlı olarak İslami vurgular olmadan sağlanmış, toplumun bütünü için; insan hak ve özgürlükleri, düşünce ve ifade hürriyeti, birlik, beraberlik ve barışın temininden söz edilmiştir. RP'nin, Türkiye liderliğinde İslam Birliği idealinde sezilen güçlü milliyetçi hava FP'de daha az vurgulanmıştır. Maddi ve manevi kalkınma ideali, manevi değer ve ilkeler FP programında da vurgulanmakla birlikte bu anlamda İslami değerlere yönelik açık bir gönderme yoktur. Sonrasında parti merkez karar organına başörtüsü kullanmayan iki kadın (Nazlı Ilıcak ve Oya Gönenc) atanmış, bu kararla birlikte başörtüsüne yapılan vurgu azalmış ve başörtüsü yasağı dinden öte kişisel özgürlüklerin yok edilmesi olarak sunulmuştur.

2.9.2. 1999 Genel ve Yerel Seçimleri

Fazilet Partisi kurulduktan kısa süre sonra içerisindeki hizipleşme hissedilmeye başlamıştı. Parti içerisinde öncülüğünü Abdullah Gül, Bülent Arınç, Cemil Çiçek, Abdülkadir Aksu, Ali Çoşkun gibi isimlerin yaptığı, kapatılan partilerinin hemen ardından aynı ideolojik örgütlenme ve aynı kadroyla yola devam etmenin akıllıca olmadığını, değişime gidilmesi gerektiğini düşünen yenilikçi bir grup vardı. Bu grup, geçmişte RP döneminde yapılan yanlışlıkların tekrar yapıldığı ve (Erbakan kastedilerek) parti yönetimine dışarıdan müdahalelerde bulunulduğu yönünde eleştiriler getirmeye, muhalif bir tutum sergilemeye başlamıştı. Milli Görüş çizgisinde FP ile yaşanan değişim de bu yenilikçi fikirler önceliğinde gerçekleşmişti. 28 Şubat sürecinden harekete dair özeleştiri yaparak çıkan bu grup “sorumluluk almak yerine suçlamanın geliştiği yerde uzlaşmanın kolay olmayacağı, oysa demokratik kültürlerin uzlaşma üzerine inşa edilmesinin gerekliliği” (Çiçek, 2012: 273) konusunu kendisine şiar edinen bu grup aracılığıyla Milli Görüş geleneği içerisinde sorgulamalar başlamıştı. Ancak basında yenilikçiler olarak adlandırılan bu grup ve Erbakan’a yakın eski yöneticilerin başı çektiği Recai Kutan liderliğindeki gelenekçiler olarak adlandırılan grup arasında ilk ciddi tartışma “Küskünler Hareketi”ne destek konusunda yaşanmıştır.

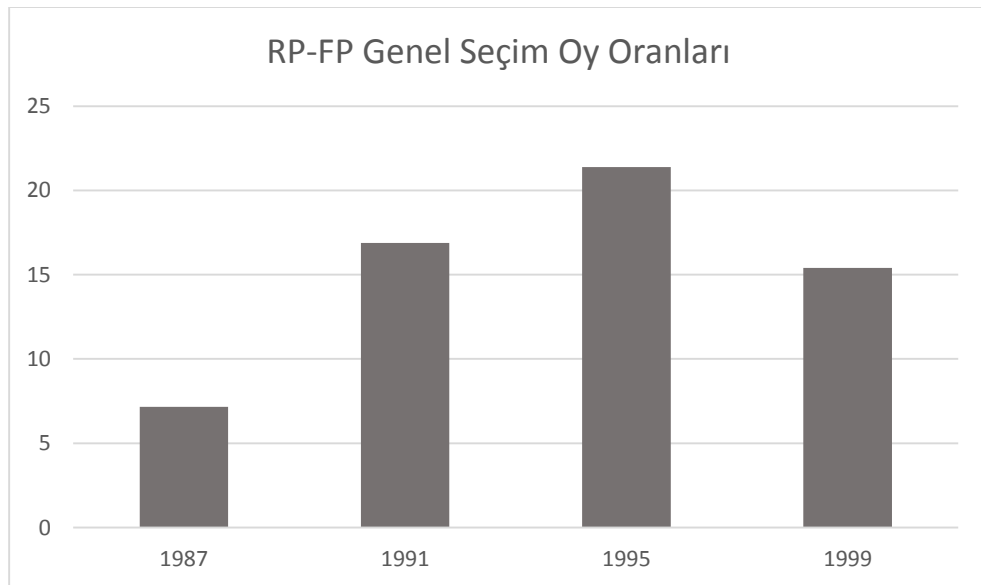
18 Nisan 1999 seçimlerinde siyasi yasağı sebebiyle FP’de görev alamayan Erbakan bağımsız milletvekili olacağını açıklamış ancak başvurusu YSK tarafından reddedilmiştir. Bunun üzerine Erbakan diğer partilerden listelere giremeyenlerle birlikte Küskünler Hareketini başlatmıştır (Arpacı, 2017: 347). Yenilikçiler bu tür siyaset anlayışının ilkesiz olduğunu savunarak desteğin verilmesini sert eleştirmesine rağmen FP’den Küskünler hareketine destek kararı çıkmıştır. 13 Mart 1999’da gerçekleşecek Meclis toplantısı öncesinde FP, küskünlerin ihtiyaç duyacağı sayıda milletvekilini genel kurula sokma kararı almıştır. Amaç; Erbakan’ın siyasi yasağının kaldırılması, buna karşılık gerekirse 18 Nisan seçimlerinin ertelenmesidir (Poyraz, 2013:325). Bu siyasi gerginlik zemininde 18 Nisan 1999 tarihinde yerel seçimler, erken genel seçimler ile birlikte düzenlenmiştir. Bu seçim FP tarihinde 28 Şubat sürecinden sonra girdiği ilk seçim olmakla birlikte aynı zamanda son seçimdir. FP’nin

aynı gün yapılan bu iki seçimde aldığı sonuçlar birbirinden önemli ölçüde farklılaşmaktadır.

Tablo 2.6. 1999 Genel seçimleri sonuçları *Kaynak: <https://www.tbmm.gov.tr/>*

Parti Adı	Alınan Oy	Oranı
DSP	6.919.670	22,19
MHP	5.606.583	17,98
FP	4.805.381	15,41
ANAP	4.122.929	13,22
DYP	3.745.417	12,01
CHP	2.716.094	8,71
HADEP	1.482.196	4,75
BBP	456.353	1,46

Şekil 1. Refah Partisi ve Fazilet Partisi Genel Seçim Oy Oranları

18 Nisan 1999 genel seçimlerinde FP, %5,98 gibi önemli bir oranda oy kaybı yaşamış, %15 oy oranıyla meclise ancak üçüncü sıradan girebilmiş ve 111 milletvekili çıkarabilmiştir. Bu genel seçimlerde FP; 1995 genel seçimlerine kıyasla tamamında önemli oranda oy kaybı yaşamış olmakla birlikte, Adıyaman, Bayburt, Bingöl, Bitlis, Erzurum, Malatya, Sakarya ve Sivas illerinde birinci parti olmuştur. Hakkâri, Şırnak ve Iğdır'da yaşadığı ufak oy artışlarının dışında kalan tüm illerde oy kaybı yaşamıştır. Özellikle Doğu Anadolu ve İç Anadolu bölgelerinde, Bingöl, Muş, Elazığ, Ağrı, Siirt, Erzurum, Batman, Bayburt, Kahramanmaraş, Karaman, Konya, Aksaray, Kırıkkale, Yozgat gibi pek çok ilde yaklaşık %10'un üzerinde oy kaybı yaşamıştır.

Tablo 2.7. 1999 Genel seçimleri FP İller Bazında Seçim Sonuçları *Kaynak: <https://www.tuik.gov.tr/>*

İller	Seçim Yüzdesi	İller	Seçim Yüzdesi	İller	Seçim Yüzdesi
Adana	10,2	Diyarbakır	14,5	Osmaniye	13,3
Adıyaman	27,5	Edirne	3,5	Rize	20,7
Afyon	11,3	Elazığ	24,4	Sakarya	24,3
Ağrı	12,7	Erzincan	18,6	Samsun	14,9
Aksaray	16,82	Erzurum	28,8	Siirt	13,3
Amasya	15,6	Eskişehir	9,7	Sinop	12,2
Ankara	17,0	Gaziantep	15,8	Sivas	27,7
Antalya	6,2	Giresun	16,3	Şanlıurfa	21,4
Ardahan	7,9	Gümüşhane	23,2	Şırnak	11,1

Artvin	8,7	Hakkâri	9,9	Tekirdağ	5,6
Aydın	4,8	Hatay	12,1	Tokat	20,3
Balıkesir	9,5	Iğdır	12,9	Trabzon	19,9
Bartın	8,1	Isparta	9,5	Tunceli	2,4
Batman	13,8	İstanbul	21,2	Uşak	7,2
Bayburt	26,5	Konya	30,1	Van	18,8
Bilecik	11,0	Kütahya	17,0	Yalova	14,5
Bingöl	24,3	Malatya	25,2	Yozgat	21,0
Bitlis	20,8	Manisa	8,3	Zonguldak	9,6
Bolu	19,5	Mardin	11,8		
Burdur	10,3	Mersin	5,2		
Bursa	15,3	Muğla	3,3		
Çanakkale	6,5	Muş	10,9		
Çankırı	19,8	Nevşehir	18,3		
Çorum	17,8	Niğde	14,1		
Denizli	5,7	Ordu	12,2		

28 Şubat darbesi seçim sonuçları üzerinde etkisini doğrudan göstermiş, FP her ne kadar imajında önemli değişikliklerle seçime girse de kendisi hakkında seçimde oluşan “seçilseler dahi iktidarın kendilerine verilmeyeceğine” dair inancı kıramamıştır. Parti içerisinde yenilikçi kanatta da yansıması bulunan 28 Şubat sürecinde inandığı değerleri ve taraftarlarını korumakta pasif kaldığı düşüncesi de muhafazakâr seçimde karşılık bulmuştur (Çakır, 2018:574). Bu süreçte geleneğin uğradığı haksızlığın seçmen tabanınca telafi edileceğini öngörürken muhafazakâr seçmen oyunu riske atmak istememiştir. Darbeyle birlikte kamuoyunda, seçimi kazansa dahi iktidar olamayacağı ve her an kapatılabileceğine yönelik yaratılan intibai seçim sonuçlarında belirleyici olmuştur. Bu sonucun oluşmasında 28 Şubat sürecinde RP’nin meclisteki gücünü etkin şekilde kullanamamasına yönelik tepkilerinde etkisi olduğu söylenebilir. Milli Görüş Hareketi için 18 Nisan 1999 Seçimleri önemlidir. Erbakan’ın siyasi yasaklı olması hareket içinde dengelerin değişmesine ve otoritenin sarsılmasına yol açmıştır (Poyraz, 2013: 325-326). Böylelikle Yenilikçiler bu seçim başarısızlığını parti yönetiminin Küskünler Hareketini desteklemesine bağlamıştır. Gelenekçiler ise aksine Yenilikçi grubu suçlayarak “Milli Görüş’ten sapıldığı” için bu başarısızlığın yaşandığını öne sürmüşlerdir. Erbakan’ın yeniden siyasi hayata katılabilmesi adına seçimler erkene alınmaya çalışılması, Küskünler Hareketine destek verilmesi için parti içinde verilen mücadele toplumsal tabanın da dikkatini çekmiş, siyasi ilkelerden verilen ödün tepki çekerek hareketin aleyhine sonuçlanmıştır.

1999 seçimleri Milli Görüş geleneğinde yol ayrımının eşiğinde hiziplerin netleşmesi yolunda mühimdir. RP’nin kapatılması ve hareket lideri Erbakan’ın siyasi yasaklı olması hareket içerisinde dengeleri değiştirmiştir. Seçimlerde yaşanan oy kaybı, parti içinde artık yüksek sesle ifade edilir hale gelen “değişim” taleplerini daha da artırmış ancak hareket lideri Erbakan bu seslere gerekli önemi vermemiş, kendi tabanından gelen değişim taleplerini kulak ardı etmiştir (Yılmaz, 2001:206, akt, Tüylü: 2012:97). RP döneminde farklı anlayışlar, değişim talepleri gelişmesine rağmen Erbakan otoritesi bu ayrışmayı örtmüştür. Türk siyasi tarihini karakterize eden güçlü devletçi gelenek temelinde Milli Görüş Hareketi içerisinde Erbakan ve partililer arasında sert, hiyerarşik ve sorgulanamaz bir ilişki mevcuttu. Bu sebepten dolayı hareket içerisinde yönetim ancak birkaç isim etrafında dönmekteydi (Baykal,

2021:47). Milli Görüş Hareketinde fikir ayrılıkları, seçim önu yaşanan Küskünler Hareketi'ne destek ve genel seçim sonuçlarında yaşanan oy kaybının gerekçeleri konusunda var olan tartışmalar ile giderek derinleşmiştir.

Tablo 2.8. MHP Genel Seçim Oy Oranı Yüzdeleri *Kaynak: <https://www.tbmm.gov.tr/>*

Genel Seçim Yılı	Oy Oranı
1973	%3,38
1977	%6,42
1995	%8,18
1999	%17,18

1999 genel seçimlerinde Milli Görüş Hareketi'nin toplumsal tabanında önemli değişiklikler yaşanmıştır. RP ile girdiği 1995 seçimlerine kıyasla Türkiye genelinde yaklaşık %6 oranında oy kaybı yaşayan FP, iller bazında oy oranları incelendiğinde özellikle İç Anadolu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yüksek oranda oy kaybetmiştir. Bu bölgelerde FP'nin oyları azalırken, MHP'nin yaşadığı oy artışı dikkat çekicidir. MHP 1995 seçimlerinde %8,18'lik bir oy oranıyla altıncı sıradayken 1999 seçimlerinde aldığı %17,18'lik oy oranıyla ikinci sıraya ilerlemiştir. Seçmen profilinin birbirine yakın ve dindar-muhafazakâr seçmenin yoğunlukta olduğu İç ve Doğu Anadolu bölgelerinde FP'nin seçmenin önemli bir kısmı MHP'yi tercih etmiştir.

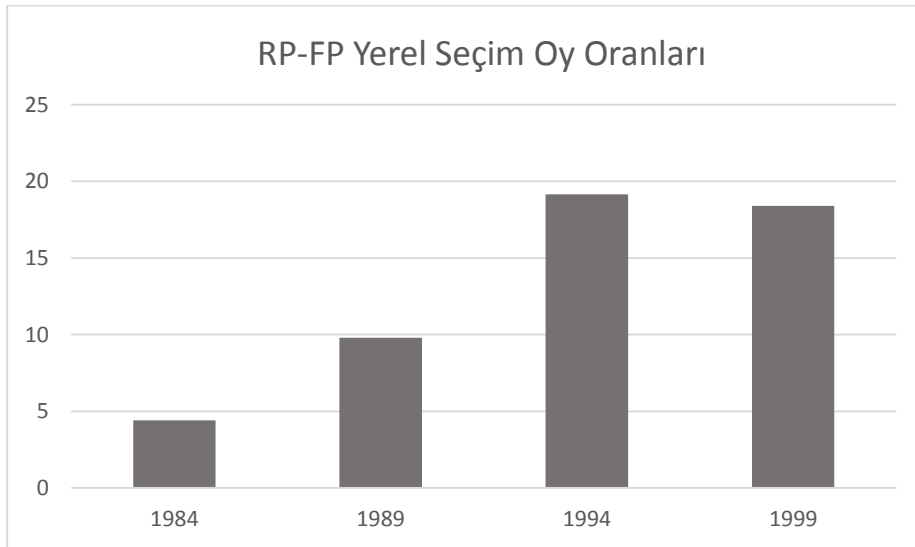
Yaşanan oy artışında özellikle 1998 yılında Ecevit'in hükümeti döneminde PKK lideri Abdullah Öcalan'ın yakalanmasıyla başlayan ve dozu giderek artan milliyetçilik fikri önemlidir. Milliyetçilik, etkin olduğu İç ve Doğu Anadolu'da MHP'nin bu seçimlerde yaşadığı oy artışında önemli faktördür. Bu oy artışında, 1997'de Alparslan Türkeş'in vefat etmesinin ardından seçilen Devlet Bahçeli'nin oluşturduğu siyasetçi portresinin de etkisi yadsınamaz. (Akın & Buçukçu, 2019:127). RP seçmeninde partiye ve parti lideri Erbakan'a karşı oluşan 28 Şubat Sürecinde, İmam Hatipler, başörtüsü gibi konularda dik bir duruş sergilenmediği fikri hakimdir. 28 Şubat'ın yarattığı baskı ortamında oy çoğunluğuna sahip olmanın iktidarda kalmak

için yeterli olmadığı, sistemin FP oy çoğunluğunu elde etse dahi iktidarı teslim etmeyeceği fikri seçmeni bir alternatif aramaya yöneltmiş, MHP Milli Görüş tabanına en yakın gelen parti olmuştur.

Tablo 2.9. 1999 Yerel seçimleri sonuçları *Kaynak: <https://www.tbmm.gov.tr/>*

Parti Adı	Alınan Oy	Oranı
FP	4.301.538	18,41
ANAP	4.074.986	17,43
DSP	3.551.412	15,19
MHP	3.539.079	15,14
CHP	3.233.097	13,83
DYP	2.980.531	12,71
HADEP	788.335	3,37
BBP	285.399	1,22

Şekil 2. Refah Partisi ve Fazilet Partisi Yerel Seçim Oy Oranları

Genel seçimlerde yaşanan oy kaybının aksine yerel seçimlerde 1994 yerel seçimlerine kıyasla oy kaybı yaşanmamış, aksine çoğu ilde ufak artışlar göstermiştir. FP belediye seçimlerindeki üstünlüğünü korumuştur. Erzurum ve Diyarbakır büyükşehir belediyelerini kaybetmiş, ancak Ankara, İstanbul, Konya ve Kayseri’de büyükşehir belediyelerini yeniden kazanmıştır. Bu seçimlerde kaybedilen Erzurum MHP, Diyarbakır ise HADEP tarafından kazanılmıştır. Genel seçim sonuçları ve yerel seçim sonuçları arasındaki bu önemli başarı farkı, Milli Görüş’ün yerel yönetimlerdeki başarısının seçmen tarafından takdir gördüğünün en net kanıtıdır.

2.9.3. Türban Krizi ve Birinci Olağan Büyük Kongre “Yol Ayrımı”

Seçimlerin ardından 5 Mayıs 1999’da mecliste yapılan yemin töreninde FP İstanbul Milletvekili Merve Kavakçı’nın törene başörtülü katılması bir krize sebep olmuştur. Kavakçı tören öncesinde kendisi ile birlikte milletvekili seçilen Nazlı Ilıcak’tan tören konusunda fikir ve destek istemiş, Ilıcak’ın ifadesine göre; Erbakan’ın *“Sen şimdi gitme yemin etmeye, herkes yemin ettikten sonra etmeyenleri çağırıyorlar, sen o zaman yemin edersin”* demesi üzerine kararsız kalmıştır. Ancak sonrasında suçlu muamelesi görerek herkes çekildikten sonra yemin etmeyi anlamlı bulmamış ve kötü bir şey yapmadığına kanaat getirerek tüm milletvekilleri ile birlikte yemin etme kararı almıştır (Birand ve Yıldız, 2012: 293). Her ne kadar FP’li erkeklerce Kavakçı olayı bir mağduriyet hikâyesi olarak kullanılmış olsa da FP’li erkeklerin tamamına yakını Kavakçı’nın Meclis’e başörtüsüyle girmesine destek vermemiş, seçimlerin ardından Meclis’e girmesine de destek vermeyerek onu bir kadın olarak yalnızlaştırmışlardır (Özdemir, 2015: 183). Tören sırasında Başbakan Ecevit meclis kürsüsünde öfkeyle sunları söylemiştir; *“Türkiye’de hanımların giyim kuşamına, başörtüsüne özel yaşamlarında kimse karışmıyor, ancak burası kimsenin özel yaşam mekânı değildir. Burası devletin en yüce kurumudur. Burada görev yapanlar devletin kurallarına uymak zorundadır. Burası devlete meydan okunacak yer değildir. Lütfen bu hanıma haddini bildiriniz”* (Birand ve Yıldız, 2012: 292). Ecevit’in talimatıyla Kavakçı DSP’li ve ANAP’lı bazı milletvekilleri tarafından meclis salonundan çıkarılmış, olaylı tören Kavakçı milletvekili yemini edemediği oturuma ara verilmesiyle son bulmuştur.

Akabinde 7 Mayıs 1999'da, RP'ye kapatma davası açan Vural Savaş bu seferde RP'nin doğrudan devamı olduğu gerekçesiyle FP hakkında kapatma davası açmıştır.

27 Temmuz 1999 tarihi FP'de bir yol ayrımının kilometre taşıdır. Parti içi tartışmalar, parti yönetiminden istifa ile sonuçlanmış, yenilikçi kanadın önden gelen isimlerinden Abdullah Gül, Erbakan'ın parti yönetimine müdahalesinden şikâyet ederek istifasını vermiştir. Daha sonra yine yenilikçi kanadın önemli isimlerinden Cemil Çiçek istifasını vermiş, FP'nin 14 Mayıs 2000 tarihinde yapılan Birinci Olağan Büyük Kongresi ile birlikte gelenekçi ve yenilikçi grupların ayrışması hız kazanmıştır. Milli Görüş geleneği için yol ayrımı bu kongrede resmiyete dökülmüş, 30 yıl boyunca tek adayla çıkılan yarışta gelenek bu sefer birkaç adayı bir arada görmüştür. Fazilet Partisi Genel başkanı Recai Kutan gelenekçiler kanadından yeniden adaylığını koyarken, yenilikçiler Abdullah Gül'ün adaylığında uzlaşmışlardır. Kongre sonuçlandığında Recai Kutan oyların %54'ünü alırken, Abdullah Gül %46'sını almış, Kutan yeniden başkan seçilmiştir. Yenilikçi kanadın FP kongresinde az bir farkla genel başkanlığı kaybetmiş olması, Recai Kutan ve gelenekçiler için adeta bir "Pirus Zaferi" görüntüsündedir. Yani kazanılmıştır fakat aslında çok şey de kaybedilmiştir (Poyraz, 2013: 327-331).

2.9.4. Fazilet Partisi'nin Kapatılması

1999 yılında Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş'ın RP'nin devamı olduğu ve laiklik ilkesine aykırılık oluşturan eylemleri sürdürdüğü gerekçesiyle açtığı kapatma davası iki yıldan fazla sürmüş, bu süreçte FP mecliste muhalif kanatta görevine devam etmiştir. Anayasa Mahkemesi 22 Haziran 2001 günü davayı sonuçlandırmış ve Fazilet Partisi'nin temelli kapatılmasına karar vermiştir. Anayasa Mahkemesi Başkanı Mustafa Bumin, FP'nin laik cumhuriyet ilkesine aykırı eylemleri nedeniyle kapatıldığını, beyan ve eylemleri nedeniyle partinin kapatılmasına neden olan milletvekilleri Nazlı Ilıcak ve Bekir Sobacı'nın, milletvekilliklerinin sona erdiğini, yine eylemleriyle partinin kapatılmasına neden olan parti üyeleri Merve Kavakçı, Nazlı Ilıcak, Bekir Sobacı, Ramazan Yenidede ve Mehmet Sılay'a 5 yıl

süreyle siyasi yasak getirildiğini açıklamıştır. Bumin, kapatma davasının sonuçlanmasının ardından basına yaptığı açıklamada kararı basın mensuplarına okumuştur. Karar şu şekildedir;

"Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı'nın 07/05/1999 günlü ve 05/02/2001 günlü iddianameleriyle FP'nin kapatılması istemiyle açılan davalar birleştirilerek yapılan yargılama sonunda gereği görüşülüp düşünüldü:

A- Temelli kapatılan bir partinin bir başka ad altında kurulamayacağına ilişkin kapatılma isteminin reddine,

B- 1- Laik cumhuriyet ilkesine aykırı eylemleri nedeniyle Anayasanın 68. ve 69. 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nun değişik 101. maddesinin (b) bendi ve 103. maddesi gereğince FP'nin temelli kapatılmasına,

2- Beyan ve eylemleriyle partinin kapatılmasına neden olan İstanbul Milletvekili Nazlı Ilıcak ve Tokat Milletvekili Bekir Sobacı'nın milletvekilliklerinin Anayasanın 84. maddesinin son fıkrası uyarınca gerekçeli kararın Resmi Gazete'de yayımlandığı tarihte sona ermesine,

3- Beyan ve eylemleriyle partinin kapatılmasına neden olan üyeleri Merve Kavakçı, Nazlı Ilıcak, Bekir Sobacı, Ramazan Yenidede ve Mehmet Sılay'ın Anayasa'nın 69. maddesinin 8. fıkrası gereğince gerekçeli kararın Resmi Gazete'de yayınlanmasından başlayarak, 5 yıl süreyle bir başka partinin kurucusu, üyesi, yöneticisi ve denetçisi olamayacaklarına,

4- Davalı partinin tüm mallarının 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nun 107. maddesi gereğince Hazine 'ye geçmesine,

5- Kapatma kararının verildiği tarihte, parti tüzel kişiliğinin sona ermesine,

6- Gereğinin yerine getirilmesi için karar örneğinin, TBMM Başkanlığına, Başbakanlığa ve Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığına gönderilmesine oy birliğiyle, 22.06.2001 gününde karar verildi. Karar, Türk Milleti'ne hayırlı olsun." (TBMM Bülteni, 2001).⁴

⁴<https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MECLISBULTENI.pdf> [Erişim Tarihi: 18.06.2021]

Fazilet Partisi'nin kapatılmasının ardından, partilerinin kapatılmasına alışık olan Milli Görüşçüler için yeni bir örgütlenmeye gitmek güç olmamış, bağımsız kalan milletvekilleri hız kaybetmeden yeni bir partinin hazırlıklarına başlamıştır. Bu noktada yenilikçiler ve gelenekçiler bundan sonrasında yollarına aynı siyasi oluşum ile devam edemeyecekleri anlamıştır.

2.10. Milli Görüş'e Dönüş "Saadet Partisi"

Fazilet Partisi'nin gelenekçi kanadı, 20 Temmuz 2001'de 51'i milletvekili, 48'i eski milletvekili, 10'u FP il başkanı, 5'i profesör, 2'si doçent 135 kişilik bir grupla Recai Kutan Başkanlığında Saadet Partisi'ni kurmuştur (Arpacı, 2017: 356). Parti kurmayları Erbakan'a yakın isimler olmakla birlikte parti amblemi de RP ve FP'nin ambleminde olduğu gibi hilal figürünü içinde barındırır. Milli Görüş içindeki bölünme net olarak ortaya çıkmıştır. Yenilikçiler SP'ye katılmamış, yeni bir parti kurma hazırlıklarını hızlandırmıştır. Fazilet tabanından milletvekili, belediye başkanı, belediye meclis üyesi gibi pek çok seçilmiş üye, SP'ye katılmak konusunda çekimser kalmış, yenilikçilerin örgütlenmesi bu anlamda önemli bir bölen olmuştur. Geriye kalan eski üyelerin çoğunluğu önce tarafsız kalmayı, sonrasında yenilikçilerin arasına katılmayı tercih etmiştir. Gelenekçiler, yenilikçileri davaya ihanetle suçlamış, bu bağlamda yenilikçi kanadın Milli Görüş'ü sahiplenmesine müsaade edilmemiştir (Poyraz, 2013: 332). Saadet Partililer Erbakan'ın teşvikiyle "Milli Görüş idealine yeniden dönülmesi" konusunda uzlaşmıştır. Bu anlamda SP, selefi olan Fazilet Partisinden ziyade Refah Partisinden izler taşımaktadır. FP ile başlayan; dini-ideolojik değerler yerine demokrasi ve insan haklarının vurgulandığı, Batı karşıtlığının rafa kaldırıldığı sistemle uzlaşmacı siyaset, SP'de yerini eski çizgiye bırakmıştır. SP yeniden Milli Görüş'ün temsil edildiği bir programla siyaset sahnesine çıkmıştır.

Dış politika alanında selefi Fazilet Partisi döneminde Türkiye'nin ABD ve AB ile ilişkilerine daha olumlu yaklaşan tutumlar benimsenirken, SP döneminde bu bakış olumsuz anlamda değişmiş, hatta karşıtlığa dönüşmüştür. Bu minvalde SP, İslam ülkeleri arasında siyasi, askeri ve ekonomik bir iş birliğini hedefleyen D-8'ler

projesine de sahip çıkmıştır. Bu projenin yeniden canlandırılması İslam ülkeleri ve Türkiye'nin imkân alanını genişletecektir(Söğüt, 2021: 349). Ekonomi alanında ise FP döneminde benimsenen liberal politikalardan SP döneminde vazgeçilmiş, devletin müdahale etmesi istenen alanlar genişletilmiştir. IMF'ye karşı tutum da değişerek yeniden karşıtlık halini almış, Türkiye'nin içerisinde bulunduğu ekonomik bunalımın ancak IMF programlarına yani rant ekonomisine son vererek üretim ekonomisine geçmesi ile çözümlenebileceği fikri benimsenmiştir.

Saadet Partisi Milli Görüş çizgisinde, inandığı doğrular temelinde siyaset yapmaya devam etmişse de bir daha ciddi bir oy potansiyeline ulaşamamıştır. Erbakan, partisinin aldığı oy oranına aldırış etmeden siyasetteki motivasyonunu çok yüksek tutmayı başarmıştır. Aynı zamanda bu motivasyonu bağlılarına başarıyla aktarması da dikkat çekicidir (Akin, 2017:115).

2.11. Milli Görüş Gömleğini Çıkarmak: Adalet ve Kalkınma Partisi

1990'lı yıllarda yaşanan sosyal, siyasal, ekonomik değişim Türkiye'de bir zihniyet değişimini de beraberinde getirmiştir. Bu süreç, Milli görüş geleneğinde kırılmaları da içerisinde barındırmaktadır. “Hareket içerisinde çatırdamanın 28 Şubat sürecini takip eden günlerde gizlenemez boyutlara ulaştığını söylemek yanlış olmaz. Yenilikçi kanadın “merkeze yaklaşma”, “rejimle barışık hareket etme”, “sisteme entegre olma” noktalarında Refah Partisini yeterli bulmadıkları bilinmektedir. Yenilikçilere göre, bu eksiklik 28 Şubat'la başlayan sürecin nedenidir. Yenilikçi temsilcilerin emekli askerler, büyükelçiler, yurt içinde ve dışındaki değişik güç odakları ile yaptığı gizli açık görüşmeler bu arayışın bir göstergesidir (Poyraz, 2013:334).

Yenilikçiler, 28 Şubat sürecinde Erbakan'ın tutumunu da hatalı bulmuş, tepkisiz kalmakla, meclisteki gücünü kullanmakla suçlamıştır. İstanbul Belediye Başkanı Erdoğan “30 yıllık siyasi hayatımızda bu tasarımı meclise sevk etmek hareketimizin bitişi olur, size kendi ellerinizle çocuğunuzu boğdurmak istiyorlar” diyerek Erbakan'a MGK kararlarının imzalanması konusunda tepki göstermiş fakat

Erbakan bu itiraz ve uyarıları dikkate almamış mecliste uygulamaya konmayacağına inanmıştı. Ancak olaylar beklendiği gibi olmamış, Erbakan bunun akabinde kitlesinin büyük çoğunluğunu kaybetmiş, Milli Görüş lideri olarak karizmasını devam ettirememiştir. Milli Görüş'ün çoğunluğu bu tasarının imzalanmasını içine sindirememiştir (Özalp, 2011:32 akt. Tüylü, 2012:99). Fazilet Partisi döneminde derinleşen ve gün yüzüne çıkan bu fikir ayrılıkları, partinin kapatılmasının ardından iki ayrı siyasi partinin kurulmasıyla sonuçlanmıştır.

Yenilikçilerin siyasal yapılanması Milli Görüş partileri aralarındaki farklılığı vurgulayarak hatta “Milli Görüş gömleğini çıkardıkları” sloganıyla Türkiye siyasetine doğmuştur. Uzun süren toplantılar sonunda karanlıktan çıkışı simgeleyen ampulü kendisine amblem olarak seçen Adalet ve Kalkınma Partisi (Poyraz: 2013:335), çok geniş bir toplumsal ve siyasal yelpazeden oluşan 121 kişilik ekiple 14 Ağustos 2001 tarihinde kurulmuştur (Akdoğan, 2018: 624). AKP'nin kurulmasıyla birlikte yenilikçi kadro Milli Görüş Hareketi'nden ayrılışını da ilan etmiştir.

28 Şubat süreci sonrasında Türk siyasal hayatında yaşanan en önemli dönüşüm, Milli Görüş geleneğinden kopan ve kuruluşunun ardından kısa bir süre sonra iktidara gelmeyi başaran AKP ile gerçekleşmiştir. Bu parti, hem 28 Şubat rejimine; rejimin anti-demokratik uygulamalarına, iktisadi krizlere, geniş toplum kesimlerinin yoksullaşırken belirli bir zümrenin zenginleşmesine, hem de bu sorunlarla mücadelede başarısız olan içinden doğduğu geleneğe tepkinin beslediği bir sonuçtur. Milli Görüş Hareketinden ayrılışları siyasal bir kopuş olmanın yanı sıra 28 Şubat sürecinden çok daha önce 1980'lerde Özal'ın neo-liberal politikalarının etkisinde başlayan felsefi bir değişim, dönüşümün sonucudur (Özipek, 2018: 644). AKP, Milli Görüş'ten farklı olduğunu vurgulayarak yeni bir dönem açma yoluna girmiştir. Demokrasiyi, evrensel değeri olan bir ana prensip olarak benimsediği gibi; hukuk devleti, insan hakları, hoşgörü ve kültür farklılıklarına saygılı davranmayı da temel ilke kabul etmiştir. Milli iradeyi, aklı, bilimi, ahlaklı yol gösterici fikirleri kabul ettiklerini, farklı dini inançlara hürmet edeceklerini belirten parti, aynı zamanda kültürel farkların bir zaaf olmayıp aksine milli dayanışmayı güçlendirdiğini vurgulamıştır.

Adalet ve Kalkınma Partisi, var olan siyasal sistemde kendisinin yerinin muhafazakâr demokrat bir konum olduğunu belirtir. AKP'nin muhafazakar demokrasi kavramıyla yaptığı demokrasiye yeni bir tür veya tanım getirmek değil, bu terkip altında kendisine yeni bir kulvar açmak ve kimlik siyasetinin dışına çıkarak farklı siyasal çizgileri kuşatıcı bir siyaset tarzı üretmektir. AKP'nin toplumsal merkezi, siyasetin merkezine taşıyacağı, temel hak ve özgürlüklerin hukuk devleti ve anayasa anlayışı içinde olabildiğince geniş tutulacağı vurgulanmıştır. “AKP parti programında özellikle demokrasi, insan hakları, laiklik, hukuk devleti gibi konulara vurgu yapmıştır. Serbest piyasa ekonomisi ve dünya ekonomisi ile bütünleşen rekabetçi bir iktisadi anlayış savunulmaktadır. Devletin özellikle mağdur ve muhtaç kesimler için sosyal politikalar geliştirmesinin gerekliliğine inanmakla birlikte, özel sektör, gönüllü kuruluşlar ve sivil toplum kuruluşları ön plana çıkarılmaktadır” (Akdoğan, 2018: 625-627). Ayrıca partinin yenilikçi ve çağdaş nitelikleri vurgulanır. Parti programında dikkat çeken bir diğer husus Milli Görüş Hareketi'nin sürekli vurguladığı; laikliğin din düşmanlığı biçiminde yorumlanmasının önüne geçmektir. AKP de laikliği, demokrasinin vazgeçilmez şartı ve din ve vicdan hürriyetinin temeli olarak görür (Poyraz, 2013:335-36).

Anadolu kaynaklı yeni tipte bir modern-İslamcı orta sınıftan sık söz edildiği gibi, ayrıca İslamcı düşüncenin modern kapitalist düzenin ve demokrasinin bu orta sınıf sayesinde birbiriyle bağdaştığı ve Batı kökenli kapitalist düzene ahlaki-manevi bir çerçeve kurmak istediği vurgulanmıştır. Orta sınıf, İslam, kapitalizm, demokrasi ve modernizmin AKP'de birleştiğini özellikle belirtmek gerekir (Karpat, 2017:246-47). Bu bağlamda AKP, Milli Görüş geleneği ile arasında bir ilke sürekliliğini barındırmaktadır. AKP, dinin insanlığın en önemli kurumlarından birisi olduğunu, herkesin dinini serbest ve barış içerisinde yaşamaya ve inançlarını serbest bir şekilde ifade etmeye hakkı olduğunu, laikliğin bir sosyal mühendislik aracı olmasını reddettiklerini ve sivil örgütlerin güçlendirilmesini esas kabul ettiklerini belirtmekteydi.

2.12. 3 Kasım 2002 Seçimleri

28 Şubat sürecinin bir ürünü olarak ortaya çıkan Demokratik Sol Parti, Milliyetçi Hareket Partisi ve ANAP koalisyon hükümeti yönetimleriyle tartışmasız bir başarısızlığa imza atmış, Başbakan Bülent Ecevit'in, Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in kendisine saygısızlık ettiği ilişkin açıklaması “Anayasa fırlatma” olarak hafızalara kazınmış ve böylelikle ekonomik krizinin fitili ateşlenmiştir. Dövizde yaşanan ani yükselme, iflaslar ve intiharlarla birlikte esnafın sokağa dökülerek polisle çatışmasına kadar varan süreç, bir esnafın Ecevit'in geçtiği başbakanlığın merdivenlerine yazar kasasını fırlatmasıyla simgeselleşmiştir (Özipek, 2018: 684-687). Siyasi bakımdan özgürlüklerin ciddi anlamda daraldığı 28 Şubat süreci kararlarının uygulayıcısı olmanın ortaya çıkardığı toplumsal tepkiye, ekonomik çöküş ve yoksullaşmaların eklenmesi koalisyon hükümetinde çatlamayı da beraberinde getirmiş, 31 Temmuz 2002'de erken seçim kararı alınmıştır. Türkiye, 3 Kasım 2002 seçimlerine, 28 Şubat sürecinin ürünü olan ciddi bir siyasi istikrarsızlık ve onu izleyen ağır bir ekonomik çöküşün damgasını vurduğu bir ortamda girmiştir.

Tablo 2.10. 2002 Genel seçimleri sonuçları *Kaynak: <https://www.tbmm.gov.tr/>*

Parti Adı	Alınan Oy	Oranı
AKP	10.808.229	34,28
CHP	6.113.352	19,39
DYP	3.008.942	9,54
MHP	2.635.787	9,62
GP	2.284.644	7,25

3 Kasım 2002 tarihli genel seçimler sonucunda Saadet Partisi yaşadığı oy kaybıyla ciddi bir hayal kırıklığı yaşarken, AKP ulaştığı %34.8 oy oranıyla Türk siyasal yaşamında o güne kadar çok az partinin ulaşabildiği bir seviyeye ulaşmış ve girdiği ilk genel seçimde tek başına iktidar olmuştur. Bu başarıda Erdoğan'ın, karizması ve liderlik potansiyeli de önemli rol oynamıştır. Parti tabanı, bir İslam

devleti istediği için değil, yolsuzluk ve yoksulluğa son vereceğine inandıkları için Erdoğan'a oy vermişlerdi. AKP'nin, SP'yi 1999 seçimlerinde %30'un üzerinde oy aldığı kaleleri Konya'da bile hezimete uğratması bunun en net deliliydi (Zürcher, 2019:366). Seçmen yeni bir parti değil, yeni bir lider istiyordu. Erdoğan sistemin içinden gelmiyordu, yeni bir tür liderdi ve bu vasma uyuyordu. İstanbul Belediye Başkanlığı döneminde siyasetçiliğini kanıtlamıştı. Partinin sembolüydü ama tek lideri değildi, baskı ve soruşturmalara uğruyordu, sorgulama ve eleştiriye açıktı. AKP'nin kökleri siyasal İslam'da olsa da liderlerinin çoğu merkeze kaymış, partilerinde kimlik siyasetinden uzak, demokrasi vurgularıyla kuşatıcı yeni bir siyasi tarz üretmişlerdi. Seçmenin, iktidarda başarıya ulaşmasına müsaade edilmesi ve kapatılmaması konusunda umudunu yitirdiği İslamcı partilerin devamı olarak görülmüyordu, bir yandan Milli Görüş mirasını taşıırken diğer yandan yeni bir tezle siyaset sahnesine çıkmıştı. Süregiden ekonomik krizden, devasa işsizlik oranlarından, yükselen fiyatlardan endişeli seçmenler güvenlerini İstanbul'u düzgün idare edebilmiş, aynısını ülke çapında yapabileceğine inandıkları bir lidere emanet etmişlerdi (Ahmad, 2014:187-188). Milli Görüş tarafında ise AKP'nin bu başarısı; Milli Görüş geleneğinden gelen bir yapı olmasına, Milli Görüşçü intibai vermesine ve halk arasında *“bunlar Erbakan hocanın talebeleridir”* kanaatinin yaygınlığına bağlanmaktadır. Bundan sonrasında, baskılanan kimlikler ve İslam adına 28 Şubat ile birlikte zirvesi yaşanan yok sayılma sürecinin bir restorasyonu devreye girmiş ve başlangıcı hissedilen toplumsal, siyasal, ekonomik pek çok değişimin fitili ateşlenmiştir.

SONUÇ

Türk siyasal yaşamında muhafazakâr-İslâmcı kimlik ve habitusun yoğun olarak tartışıldığı bu günlerde toplumsal değişimi anlamlandırmak ancak kaynağını tespit ve gelişimini takip ile mümkün olacaktır. Milli Görüş geleneği, Osmanlı modernleşmesinden bu yana Türk toplumunun en mühim sorunlarının temeli olan din-devlet ve devlet-toplum geriliminin çözümlenmesi ve devlet imkânlarının topluma demokratik bir biçimde dağıtılmasında ciddi katkıya sahiptir. Geleneğin otuz yılının sonunda yaşanan yol ayrımı, Türkiye'nin son yirmi yılında yaşanan siyasi, dini, ekonomik, sosyal ve kültürel değişiminin dinamiklerini barındırmaktadır.

Türk modernleşmesi, siyaset ve din arasındaki ilişkinin kimi zaman mücadele kimi zaman tahakküm halini aldığı fakat daima varlığını koruduğu oldukça geniş bir süreçtir. Toplumsal değişimleri bu ikilinin ilişkisinden bağımsız anlamak mümkün değildir. Yaklaşık iki yüzyıl boyunca dinin nerede konumlandırılacağı, sınırlarının nasıl çizileceği en mühim meseleyi teşkil etmiştir. Bu minvalde Cumhuriyet modernleşme sürecinde izlenen katı laiklik politikaları neticesinde Türkiye, bir kimlik bunalımının içine sürüklenmiştir. Özüne, gerçek kimliğine karşı duyulan özlem Türkiye siyasi ve kültürel hayatının en mühim itici gücü olmuştur. Siyasi partilerin de görüşleri, programları ne olursa olsun, büyük derecede asıl güçlerini ya bu özü aramakta ya düzeni değiştirmekte ya da vesayetçi rejimi devam ettirmekte bulmuşlardır. Türkiye'de demokrasi, her şeyden evvel özünü, kimliğini arama hürriyeti anlamına geldiği için kitleler tarafından benimsenmiş, içselleştirilmiştir. Milli Görüş Hareketi bu motivasyondan hareketle bir öz kimlik ve hak arayışı neticesinde Türk siyasetine doğmuş ve siyaseti en çok etkileyen oluşumlardan biri haline gelmiştir.

28 Şubat sürecinin etkileri temelinde kurulan Fazilet Partisi'ne kadar Milli Görüş partileri daima hak ve batıl mücadelesini vurgulayarak batıdan bağımsız, özgür bir kalkınma hamlesi geliştirilmesini savunmuş, Türkiye'nin ekonomik olarak Batı'ya bağımlılığının kültürel bağımlılığı da beraberinde getireceği fikri benimsenmiştir. Ahlak ve maneviyat ise sanayileşmenin temelidir. Milli Görüş fikrinde maddi ve

manevi kalkınma birbirinin mütemmim cüzüdür. Müslümanların ilk ve temel vazifesi cihat etmektir, siyaset ise cihat için yapılır.

28 Şubat Süreci, Milli Görüş Hareketi'nde dengeleri değiştirmiş, birçok değişimin yolunu açmıştır. Fazilet Partisi, Milli Görüş partileri içinde en somut en kapsamlı, en yenilikçi olanıdır. Hareket içerisinde var olan fikir ayrılıkları 28 Şubat süreci neticesinde derinleşmiş ve gelenekçiler ve yenilikçilerin yol ayrımıyla sonuçlanmıştır. Fazilet Partisi, hareket içerisinde yaşanan bu değişimin dinamiklerinin anlaşılması yolunda oldukça önemlidir. 28 Şubat sürecinin etkisiyle, o güne kadar süregelen Milli Görüş, merkeze kayma ve siyasette uzlaşma hedefiyle temel değerlerinde değişime gitmiştir. FP demokrasi, insan hakları, özgürlük gibi daha liberal vurguların olduğu, İslami değerlere açık bir göndermenin olmadığı parti programı ile siyaset sahnesine çıkmıştır. RP gündeminde insan hakları ve demokrasiye doğrudan bir göndermeye rastlanmaz ancak ibadet hürriyeti ve İslami vurgular bağlamında sosyal haklar üzerine pek çok söylem mevcuttur. FP'de ise bu demokratik hakların arayışı siyasi konjonktüre bağlı olarak İslami vurgular olmadan sağlanmış, toplumun bütünü için; insan hak ve özgürlükleri, düşünce ve ifade hürriyeti, birlik, beraberlik ve barışın temininden söz edilmiştir. RP'nin dış politika yönelimi, güçlü Batı ve AB karşıtlığı ve İsrail'e karşı muhalefetle karakterize edilmekte, Müslüman ülkelerle yakın işbirliği öne çıkmaktadır. FP'de ise aksine Batı ve AB karşıtı tutumlar reddedilmiş, dış politikada etkin fakat dengeli bir yaklaşım benimsenmiş, Müslüman ülkelerle işbirliğine dair beyanda bulunulmamıştır. . Milli Görüş Partilerinin, RP'nin ekonomik kalkınma konusunda devlete yüklediği yeniden dağıtıcı etkin role karşın FP'de devletin baskın rolüne yapılan vurgu azaltılmış, yerine özelleştirmenin gerekliliği ve rekabete dayalı piyasaya yapılan vurgu artırılmıştır. FP'nin ekonomik fikirlerinin RP'den farklılaşarak liberalleştiği vurgulanabilir.

Fazilet Partisi 2001'de kapatılınca Recai Kutan başkanlığında gelenekçiler Saadet Partisi'ni kurmuş, Yenilikçiler olarak anılan diğer grup ise Abdullah Gül başkanlığında Adalet ve Kalkınma Partisi'ni kurmuştur. Fazilet Partisi öncesi Milli Görüş söylemine dönen Saadet Partisi marjinalleşerek etkin bir siyasi aktör olmaktan çıkmışken; Adalet ve Kalkınma Partisi, Milli Görüş gömleğini çıkardığını

vurgulayarak, hoşgörü, insan hakları, kültürel-etnik-dini farklılıklara saygı gibi söylemler temelinde daha uzlaşmacı ve ılımlı bir siyasi tarz benimsemiş, dönemin toplumsal şartları zeminde 2002’de iktidara gelmiş ve bu durum Türk siyasal hayatında bir dönüm noktası olmuştur. 28 Şubat süreci bir yandan hareketin dağılmasına sebebiyet verirken öte yandan Milli Görüş kökenli bir grubun iktidara gelmesini sağlamıştır.

KAYNAKÇA

Ahmad, Feroz (2014). *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 5.Baskı. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

Ahmad, Feroz (2017). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, 16. Ankara: Kaynak Yayınları.

Akdoğan, Yalçın (2018). “Adalet ve Kalkınma Partisi” Ed. Yasin Aktay, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslamcılık*, Cilt 6, İstanbul: İletişim Yayınları.

Akın, Mahmut Hakkı (2017). “Türkiye Siyasi Tarihinde ve Sosyolojisinde Necmettin Erbakan ve Milli Görüş Hareketinin Konumu”, Ed. M. H. Akın, *Doğumunun 90. yılında Erbakan Sempozyumu Bildiriler*, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları.

Akın, Mahmut Hakkı & Buçukçu, Öner (2019). “Türkiye’de Siyasal Süreçlerin Toplumsal Değişime Etkileri” *Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim*, (Der. Lütfi Sunar) 4.Baskı, Nobel Yayınları, s. 93-136.

Akgün, Birol (2018). “12 Eylül Döneminde Türkiye [1980-1983]”, Ed. Adem Çaylak ve Seyit Ali Avcu, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’nin Siyasal Hayatı*, Ankara: Savaş Yayınevi.

Aktaş, Cihan (2012). “Fatma Adıyla 28 Şubat Şerhleri”, Ed. Abdullah Babacan, *28 Şubat: Süreklilik ve Kopuş “Binyılın Sonu”* Cilt:3- Ne Değişti, İstanbul: Pınar Yayınları.

Aktay, Yasin (2015). *Karizma Zamanları: Türk Siyasetine Karizma Sosyolojisi Açısından Bir Yaklaşım*, İstanbul: Tezkire Yayıncılık.

Arınç, Bülent (2012). “Adil Düzen Bile Dememiz Yetti İnsanlara; Çünkü İnsanların Adalete İhtiyaçları Vardı”, Ed. Abdullah Babacan, *28 Şubat: Süreklilik ve Kopuş “Binyılın Sonu”* Cilt:1- Ne Oldu, İstanbul: Pınar Yayınları.

Arpacı, Işıl & Baharçiçek, Abdulkadir (2017). Milli Görüş Partilerinin Dış Politika Analizi, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl:7, Cilt:7, Sayı: İktisat Özel Sayısı, s. 115-126.

Arpacı, Işıl (2017). *Türk Siyasetinde Erbakan*, İstanbul: Kopernik Kitap.

Avcu, Seyit Ali (2018). “Türkiye’de Parti Sisteminin Parçalanması (1991-2002)”, Ed. Adem Çaylak ve Seyit Ali Avcu, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’nin Siyasal Hayatı*, Ankara: Savaş Yayınevi.

Aydın, Mustafa (2012). “Darbecilikte Son Perde: 28 Şubat”, Ed. Abdullah Babacan, *28 Şubat: Süreklilik ve Kopuş “Binyılın Sonu”* Cilt:3- Ne Değişti, İstanbul: Pınar Yayınları.

Aydın, Mustafa (2013). *Güncel Kültürde Temel Kavramlar*, 2. Baskı, İstanbul: Açılım Kitap.

Aydın, Mustafa (2018). “Kültür Sosyolojisinin Temel Kavramları ” Ed. Alver, Köksal & Doğan, Necmettin, *Kültür Sosyolojisi*, Konya: Çizgi Kitabevi.

Baykal, Ömer & Çaha, Ömer (2021). “Milli Görüş Hareketi ve Sivil Toplum”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, Yıl:17, Sayı:60, s. 138-163.

Baykal, Ömer (2021). “Sağ Bir Siyaset Olarak Milli Görüş Hareketi”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, Yıl:17, Sayı:60, s. 34-58.

Berkes, Niyazi (2018). *Türkiye’de Çağdaşlaşma* (Haz. Ahmet Kuyaş), 26.Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Birand, M. A. & Yıldız, Reyhan (2012). *Son Darbe 28 Şubat*, İstanbul: Doğan Kitap.

Bora, Tanıl (2018). *Türk Sağının Üç Hali: Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık*, İstanbul: Birikim Kitapları.

Bostancı, Naci (2012). “Tarihi Arka Planıyla Birlikte 28 Şubat”, Ed. Abdullah Babacan, *28 Şubat: Süreklilik ve Kopuş “Binyılın Sonu”* Cilt:3- Ne Değişti, İstanbul: Pınar Yayınları.

Buçukçu, Öner (2021). “Edilgen Bir Siyasal Kimlik: “Türkiye’de Merkez Sağ””, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, Yıl:17, Sayı:60, s. 12-32.

Buladı, Hüseyin (2012). “Kronoloji”, Ed. Abdullah Babacan, *28 Şubat: Süreklilik ve Kopuş “Binyılın Sonu”* Cilt:1- Ne Oldu, İstanbul: Pınar Yayınları.

Çaha, Ömer (2012). *Aşkın Devletten Sivil Topluma*, 5. Baskı, Ankara: Orion Kitabevi.

Çaha, Ömer & Baykal, Ömer (2017). “Milli Görüş Hareketinin Kuruluşu: Türk Siyasetinde Milli Nizam Partisi Deneyimi”, *Gazi Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 19/3, s. 788-806.

Çakır, Ruşen. (2018). “Milli Görüş Hareketi”, Ed. Yasin Aktay, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslamcılık*, Cilt 6, İstanbul: İletişim Yayınları.

Çalmuk, Fehmi. (2018). “Necmettin Erbakan”, Ed. Yasin Aktay, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslamcılık*, Cilt 6, İstanbul: İletişim Yayınları.

Çiçek, Cemil (2012). “Medya; iktidarın yargı ve silahlı kuvvetler ile arasının açılmasında fayda görmüştür”, Ed. Abdullah Babacan, *28 Şubat: Süreklilik ve Kopuş “Binyılın Sonu”* Cilt:1- Ne Oldu, İstanbul: Pınar Yayınları.

Dellaloğlu, Besim (2019). Türkiye Modernleşmesinin Politik Teolojisi. *Cogito*, Sayı:94, s.151-160.

Demirezen, İsmail (2016). “Türkiye’de Tüketim Toplumuna Doğru: Sekülerleşme, Muhafazakârlık ve Tüketime Dönüşümü”, Ed. Lütfi Sunar, *Türkiye’de Toplumsal Değişim*, Ankara: Nobel Yayıncılık

Erbakan, Necmettin (2013). *Davam: Ne Yaptıysam Allah Rızası İçin Yaptım*, Ankara: Milli Gazete Ankara Kitap Kulübü

Erbakan, Necmettin (2020). *Adil Ekonomik Bir Düzen: Faizsiz Bir Dünya* Ankara: MG V Yayınları.

Erbakan, Necmettin (2019). *İslam Birliği*, Ankara: MG V Yayınları

Erbakan, Necmettin (2020). *İslam ve İlim*, Ankara: MG V Yayınları.

Göle, Nilüfer (2011). *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*, 4. Baskı, İstanbul: Metis Yayınları.

Karahan, Hatice (2012). “28 Şubat Süreci: Postmodern Bir Finansal Darbe”, Ed. Abdullah Babacan, *28 Şubat: Süreklilik ve Kopuş “Binyılın Sonu”* Cilt:3- Ne Değişti, İstanbul: Pınar Yayınları.

Karpat, Kemal (2017). *Kısa Türkiye Tarihi*, 7.Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.

Mardin, Şerif (2006). *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Özdemir, Hakan (2015). “28 Şubat Arifesinde Ve Ertesinde İki Milli Görüş Partisi: Refah Partisi (RP)- Fazilet Partisi (FP) (Karşılaştırmalı Bir Analiz)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt:20, Sayı: 2, Isparta, s.165-193.

Özipek, Berat (2018). “28 Şubat ve İslamcılar” Ed. Yasin Aktay, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslamcılık*, Cilt 6, İstanbul: İletişim Yayınları.

Özipek, Berat (2012). “ 28 Şubat’ta Üniversite: Muhtıranın Kampüsteki Gölgesi ”, Ed. Abdullah Babacan, *28 Şubat: Süreklilik ve Kopuş “Binyılın Sonu”* Cilt:3- Ne Değişti, İstanbul: Pınar Yayınları.

Özipek, Berat (2018). “ Ak Parti’nin İlk Yıllarında Türkiye’de Siyaset (2002-2007)”, Ed. Adem Çaylak ve Seyit Ali Avcu, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’nin Siyasal Hayatı*, Ankara: Savaş Yayınevi.

Poyraz, Fahrettin (2013). “Milli Nizam Partisinden AK Parti’ye”, Ed. Turgay Uzun, *İttihat ve Terakki’den Günümüze Siyasal Partiler*, Ankara: Orion Kitabevi.

Said Halim Paşa (2015). *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, (Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), 11. Baskı, İstanbul: İz Yayıncılık.

Sarıbay, A. Y. (2018). “Milli Nizam Partisi’nin Kuruluşu ve Programının İçeriği”, Ed. Yasin Aktay, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslamcılık*, Cilt 6, İstanbul: İletişim Yayınları.

Sarıbay, A. Y. (1985). *Türkiye’de Modernleşme Din ve Parti Politikası “MSP Örnek Olayı”*, İstanbul: Alan Yayıncılık.

Söğüt, Semih (2021). “Darbenin Ertesinde Bölünmenin Arifesinde Fazilet Partisi Dönemi”, Ed. M. H. Akın & Ö. S. Uğraş & S. Söğüt *Türk Siyasi Hayatında Milli Görüş Hareketi ve Necmettin Erbakan*, Konya: NEÜ Yayınları.

Sugözü, İ. H. (2017). “Erbakan’ın Adil Hükümet Düzen Düşüncesi ve Refahiyol Hükümeti Uygulamaları”, Ed. M.H. Akın, *Doğumunun 90. yılında Erbakan Sempozyumu Bildiriler*, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları.

Tuncel, Gökhan (2017). “Türkiye’de Devlet(!) Toplum Gerilimini Azaltıcı Bir Aktör: Milli Görüş”, Ed. M. H. Akın, *Doğumunun 90. yılında Erbakan Sempozyumu Bildiriler*, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları.

Tuğrul, Talip (2019). *Milli Görüş Hareketinin Temel Karakterleri*, Ankara: MG V Yayınları.

Turan, Osman (2018). *Türkiye’de Manevi Buhran: Din ve Laiklik*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Tüylü, Özge Seda (2012). *Türkiye’de Askeri Darbelerin Karizma Üretme İşlevi: 28 Şubat Süreci ve Adalet ve Kalkınma Partisi Örneğinde Sosyolojik Bir çalışma*. Konya: Yüksek Lisans Tezi Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ünal, Suzan (2016). “Türkiye’de 1923-1960 Yılları Arasında Kapatılan Siyasi Partiler”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 10, s. 100-156.

Yavuz, M. H. (2018). “Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek”, Ed. Yasin Aktay, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslamcılık*, Cilt 6, İstanbul: İletişim Yayınları.

Yorgancılar, Serkan (2012a). *Cumhuriyet İslamcılığının Seyri*, Ankara: Otorite Yayınları,

Yorgancılar, Serkan (2012b). *Milli Görüş 1969-1980*, İstanbul: Pınar Yayınları.

Zürcher, Erik Jan (2019). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 4.Basım, İstanbul: İletişim Yayınları.

URL 1: <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/1997deki-refah-partisi-kapatma-davasi-iddianamesi> [Erişim Tarihi: 17.06.2021]

URL 2: <https://www.tbmm.gov.tr/>

URL 3:
<https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MECLISBULTENI.pdf>
[Erişim Tarihi: 18.06.2021]

URL 4: https://tr.wikisource.org/wiki/28_Şubat_Kararları [Erişim Tarihi: 14.06.2021]

URL 5: <https://data.tuik.gov.tr/> [Erişim Tarihi: 02.09.2021]

URL 6: <https://www.ysk.gov.tr/> [Erişim Tarihi: 16.10.2021]